

U EVROPI

Hert Mak

U EVROPI

Putovanje kroz dvadeseti vek

S holandskog prevele
Ivana Šćepanović i Olivera Wieringa

Naslov originala
Geert Mak:
IN EUROPA
Reizen door de twintigste eeuw

Copyright © 2004 Geert Mak
Copyright © 2012 za srpsko izdanje, Heliks

Izdavač
Heliks

Za izdavača
Brankica Stojanović

Lektor
Aleksandra Dragosavljević

Štampa
Newpress, Smederevo

Tiraž
500 primeraka

Prvo izdanje

Knjiga je složena
tipografskim pismima
Utopia i Charlemagne

ISBN: 978-86-86059-30-7

Smederevo, 2012.
www.heliks.rs

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Objavljivanje ove knjige podržao je Holandski
fond za literaturu.

This book was published with the support of
The Dutch Foundation for Literature.

Za Mici

SADRŽAJ

Prolog	.xiii
I JANUAR (1900-1918).	.3
1. Amsterdam	.5
2. Pariz.	.7
3. London.	.15
4. Berlin	.24
5. Beč	.35
II FEBRUAR (1914-1918)	.49
6. Beč	.51
7. Ipr	.59
8. Kasel	.67
9. Verden	.72
10. Versaj	.77
III MART (1917-1924)	.89
11. Dorn	.91
12. Stokholm.	.94
13. Helsinki.	.101
14. Petrograd.	.108
15. Riga	.122

IV APRIL (1918-1938)	135
16. Berlin	137
17. Bilefeld	161
18. Minhen	168
19. Beč	178
V MAJ (1922-1939)	
20. Predapio	187
21. Lamaner	196
22. Barselona	207
23. Gernika	213
24. Minhen	219
VI JUNI (1939-1941)	
25. Fermon	225
26. Denkerk	233
27. Čartvel	239
28. Brasted	245
29. London	247
VII JULI (1940-1942)	
30. Berlin	255
31. Himelštat	264
32. Aušvic	271
33. Varšava	279
34. Lenjingrad	283
35. Moskva	287
VIII AVGUST (1942-1944)	
36. Staljingrad	305
37. Odesa	318

38. Istanbul	325
39. Kefalonija	330
40. Kasino	336
41. Rim	341
42. Viši	344
43. Sen Blimon.	349

IX SEPTEMBAR (1944-1956)

44. Benuvil	361
45. Osterbek	367
46. Drezden	372
47. Berlin	379
48. Nirnberg	385
49. Prag	389
50. Budimpešta	404

X OKTOBAR (1958-1980)

51. Brisel	413
52. Amsterdam	423
53. Berlin	428
54. Pariz.	434
55. Lurd	440
56. Lisabon.	446
57. Dablin	453

XI NOVEMBAR (1980-1989)

58. Berlin	469
59. Niski.	479
60. Gdanjsk.	488
61. Moskva	494
62. Černobilj	501

XII DECEMBAR (1989-1999)

63. Bukurešt	507
64. Novi Sad	513
65. Srebrenica	524
66. Sarajevo	533
Epilog	537
Napomene autora	551
Literatura.	553
O autoru	570

Ivana Sćepanović prevela je *Prolog, Januar, Februar, Mart, April, Maj, Juni, Epilog, Piščeva napomena*.

Olivera Wieringa prevela je *Juli, Avgust, Septembar, Oktobar, Novembar, Decembar*.

Čovek namisli da svet unese u kartu. Godinama nastanjuje prostor slikama provincija, kraljevina, planina, zaliva, brodova, ostrva, riba, odaja, uređaja, zvezda, konja i osoba. Neposredno pred smrt otkrije sopstveni lik u strpljivom lavirintu linija.

HORHE LUIS BORHES

PROLOG

U SELU JOŠ NIKO NIKAD NIJE VIDEO MORE osim Holanđana, predsednika opštine i Jožefa Puske koji je bio u ratu. Oko uskog potoka nalazile su se kuće, skupina izbledelih urušenih seljačkih domaćinstava, zeleni vrtovi, šarena jabukova stabla, dve crkvice, stare vrbe i hrastovi, drvene ograde, živina, psi, deca, Mađari, Švabe, Cigani.

Rode su već bile odletele. Gnezda na dimnjacima bila su tiha i prazna. Letnja jara je jenjavala, predsednik opštine kosio je preznojen opštinsku travu. Nije se čuo nikakav mehanički zvuk, samo glasovi, pas, petao, preletanje gusaka, škripa drvenih kola s konjskom zapregom na putu, predsednikova kosa. Kasnije popodne založena je vatra u pećima; tanak veo plavičastog dima izvio se preko krovova. Povremeno bi negde zacičala svinja.

Bili su to poslednji meseci milenijuma i ja sam krstario Evropom cele te godine. Radio sam to po nalogu svojih novina *NRC Handelsblada* kojima sam svakog dana morao da pošaljem članak za naslovnu stranicu, desno dole. Bila je to neka vrsta poslednje provere: kako stoji stvar s kontinentom na završetku dvadesetog veka? Istovremeno, bilo je to istorijsko putovanje: pratio sam, koliko je bilo moguće, tok istorije, u potrazi za preostalim tragovima. I zaista sam pronašao neme svedoke, na desetine: obraslu jamu na Somi, mitraljezom izrešetan dovratnik u berlinskoj Oranijenburger štrase, šumu pod snegom kraj Vilnjusa, novinski arhiv u Minhenu, brdo iza Barselone, crveno-belu sandalicu u Aušvicu. To putovanje je pre svega meni lično bilo značajno. Želeo sam da izađem, da prelazeći granice iskusim šta sadrži taj magloviti pojam „Evropa“.

Tokom te godine primetio sam da je Evropa kontinent po kome se može lako putovati kroz vreme. Svi stadijumi dvadesetog veka mogu se negde doživeti ili oživeti. Na trajektima Istanbula uvek je 1948. godina. U Lisabonu je 1956. godina. Na parijskom Gar de Lion već je 2020. godina. U Budimpešti mladi ljudi imaju lica naših očeva.

Na jugu Mađarske, u selu Vašarošbeku uvek je 1925. godina. Tu je živelo oko 200 ljudi. Četvrtinu stanovnika posigurno su činili Cigani. Porodice su dobijale malu pomoć – otprilike šezdeset evra mesečno – žene su teglile od vrata do vrata korpe i svakojaku robu. Kuće su im se urušavale, umesto vrata visile su krpe, a ponegde čak nije bilo ni prozorskih okvira, poslužili su kao ogrev za vreme hladne zime.

Još su siromašniji bili rumunski Cigani koji su se povremeno pojavljivali u selu u drvenim kolima u kojima su i živeli. Najbedniji od svih bili su albanski Cigani litalice. Oni su, uz to, bili parije svih drugih siromaha, najveći nesrećnici u Evropi.

Odseo sam kod nekih prijatelja. Oni su se uselili u stan seoskog berberina, starog Jožefa Puske, posle njegove smrti. Na tavanu su pronašli malenu beležnicu punu žvrljotina olovkom iz proleća 1945. godine i sa imenima mesta kao što su Alborg, Libek, Štuttgart i Berlin. Neko je odgonetnuo nekoliko redova:

U ratnom zarobljeničkom logoru Hagenau. O, Bože, nemam nikog na ovom svetu. Možda, ako se vratim, neće u selu biti nijedne devojke za mene. Ja sam kao neka malena ptica koja doziva nadaleko. Niko ne gleda ni dragu majku ni tu ptičicu. O, Bože, pomози mi da se vratim kući, svom ocu i majci. Tako sam daleko od svoje zemlje, tako sam daleko od bilo kakvog puta.

Usred sela sam kraj blatnjave staze nabasao na oveštali betonski blok, jevtinu tvo-revinu s nekakvom viteškom figurom i dva godišta, 1914. i 1918. Ispod toga 36 imena, 36 mladića, dovoljno da napune kafić.

Godina 1999. bila je godina evra, prave poplave mobilnih telefona, interneta za svakog, bombardovanih mostova u Novom Sadu, sa slavljeničkim berzama u Amsterdamu i Londonu, s najtoplijim septembrom otkad je sveta i veka, godina straha od milenijumskog kompjuterskog бага koji bi mogao da razludi sve kompjutere 31. decembra.

U Vašarošbeku je 1999. godine đubretar poslednji put obavio svoju vožnju s konjem i kolima. Slučajno sam učestvovao tom istorijskom danu: bio je kupio kamion. Iste jeseni, s pogoršanjem vremena, četiri nezaposlena Ciganina počela su da prave peščani put koji će jednog dana možda biti asfaltiran. I zvonar je otpušten: ukrao je penziju majci predsednika opštine. I to se desilo 1999. godine.

Sreo sam ih sve u kafani: predsednika opštine, ludu Mariju, Bezubog (zvanog još „Špijun“), seosku pijanduru, Cigane, poštarevu ženu koja je stanovala sa svojom kravom. Morao sam da se upoznam s veteranom, velikim srdačnim čovekom u kamuflažnoj odeći koji rasteruje svoje noćne more pićem i sumnjivim pečurkama. Svi su tvrdili kako govori francuski, ali jedina reč koju sam čuo od njega bila je „Marsej“.

Kasnije isto veče novi zvonar i novi đubretar pevali su stare pesme i svi su ih pratili dobjući po stolovima.

*Radili smo u šumi, visoko
U osvit dana
Dok je još maglovit i rosan
Radili smo među stablima
Visoko na obronku, mukotrпно, s konjima uzbrdo...*

i još:

*Gradili smo prugu Budimpešta–Pečuj
Veliku novu prugu
Veliki tunel kraj Pečuja...*

Kružno putovanje kroz Evropu, svih tih meseci, bilo je kao neko ljuštenje starih slojeva boje. Više nego ikad bio sam svestan kako je iz generacije u generaciju sve više bujala ljuštura rastojanja i otuđenosti između stanovnika Istočne i Zapadne Evrope.

Imamo li mi, Evropljani, zajedničku istoriju? Naravno, i svako može da navede čitav spisak: Rimsko carstvo, renesansu, reformaciju, prosvetćenost, godine 1914, 1945, 1989. Ali treba videti koliko su samo različita pojedinačna iskustva Evropljana: stariji Poljak vozač s kime sam razgovarao, koji je četiri puta u životu morao da uči nov strani jezik; nemački bračni par koji je bombardovan a onda beskrajno proganjan po Istočnoj Evropi baskijska porodica koja se jedne Badnje večeri namrtvo isvađala zbog Španskog građanskog rata, a posle toga niko ni sa kim nije progovorio do kraja života; smireno zadovoljstvo Holandana, Danaca i Šveđana koji su uglavnom ostajali u zavetrini. Posadite skupinu Rusa, Nemaca, Britanaca, Čeha i Španaca za isti sto i pustite ih da pričaju svoje porodične istorije. Sve su to posebni svetovi. A ipak, sve je to Evropa.

Istorija dvadesetog veka nije uopšte bila neki pozorišni komad koji se odvijao pred njihovim očima, bio je to manjim ili većim delom, njihov, a i naš život. „Mi smo deo ovog veka. Vek je deo nas“, piše Erik Hobsbaum na početku svoje velike istorije dvadesetog veka. Za njega, na primer, 30. januar 1933. godine nije samo, naglasio je da se to nikada ne sme zaboraviti, dan kad je Hitler postao kancelar Rajha već i zimsko popodne u Berlinu kad se petnaestogodišnji dečak vraćao iz škole sa sestrom i negde, usput, video krupan novinski naslov. „Još uvek mi je pred očima, kao u snu.“

Za moju veoma staru tetku Mariju iz Shidama, kojoj je tada bilo 7 godina, 3. avgust 1914. godine, dan kad je izbio Prvi svetski rat, bio je topao ponedeljak na koji se odjednom sručila neka teskoba. Radnici su u skupinama stajali na ulaznim vratima kuća i razgovarali, žene su brisale oči krajičkom kecelje, neki muškarac je dovikivao prijatelju: „Hej, rat je!“

Za Vinriha Bera, jednog od pripovedača u ovoj knjizi, pad Staljingrada bio je telegram koji je dobio kao nemački oficir za vezu: 31. 1. 07.45 Uhr Russe vor der Tür. Wir bereiten Zerstörung vor (Rusi pred vratima. Prekinućemo vezu. AOK 6.“ (Prekidamo.)

Za dvanaestogodišnju devojčicu Iru Klejner u Sankt Peterburgu 6. mart 1953. godine, dan kad je objavljeno da je Staljin umro, značio je kuhinju u društvenom stanu, strah da neće moći da zaplače i olakšanje kad joj se jedna suza slila niz obraz, pravo u žumance jajeta na oko koje je jela.

Za mene, kao devetogodišnjeg dečaka, novembar 1956. godine mirisao je na punjene paprike i čudne mirise koje su u našu uglednu kuću kraj kanala u Leuwardenu donele mađarske izbeglice, tihi stidljivi ljudi koji su učili holandski čitajući *Paju Patka*.

Sad je i dvadeseti vek postao istorija, naša lična istorija i istorija filmova, knjiga i muzeja. Dok ovo pišem, dekor svetske pozornice se menja brzim tempom. Centri moći se premeštaju, savezništva pucaju, nastaju nove koalicije, javljaju se drugi prioriteti.

Vašarošbek se sprema za pristupanje Evropskoj uniji. Tokom tri godine doselilo se tu šestoro Holandana koji su kupili ukupno dvanaest kuća. Većina je bila općinjena niskim cenama u Istočnoj Evropi, neki su, po svojoj prilici, bili podstaknuti

nekim problemom; to je ona određena vrsta ljudi s prošlošću, kakvi se sreću svuda na rubu kontinenta: utaja poreza, katastrofalan razvod, bankrotstvo, nešto u vezi s pravosuđem.

U jednom od holandskih vrtova nalazi se ogroman gipsani nemački orao, a na bočnom zidu sopstvenik je oslikao sebe na konju, kako maše kaubojskim šešišrom, spreman da pokori Divlji istok. Jedan drugi je za 200.000 guldena svoj stan pretvorio u mali seoski posed gde godišnje provodi tri nedelje odmora. Ostali deo godine kuća bude prazna. Ali malo se preračunao: najbliži sused mu je vođa seoskih lopova koji sa osmoro dece živi u nekom polusvinjcu. Ovaj oprezno počinje da se jada zbog zatvorenih kapaka na holandskom Eldoradu. Deca već skaču po bazenu.

U kafani su pitali mog prijatelja šta je zapravo ta nova Evropa. Pošto su učutkali dreku Ciganina s harmonikom, on je objasnio kako je taj deo Evrope tokom istorije sve više siromašio i kako sad svi bacaju poglede na bogatu i moćnu Zapadnu Evropu i da je razumljivo što sad i oni, ovde, žele da budu deo te Evrope.

Ali prvo, rekao je moj mudri prijatelj, moraćete da zapadnete u još veću nemaštinu kako biste tokom sledećih desetak godina, možda, dostigli blagostanje Zapada. „Uz to, izgubićete neke veoma dragocene stvari: prijateljstvo, sposobnost da preživljavate s veoma malo novca, veštinu da opravljate stvari koje se pokvare, mogućnost da držite i koljete svinje kod kuće, slobodu da spaljujete koliko hoćete drveta, granja, i još štošta.“

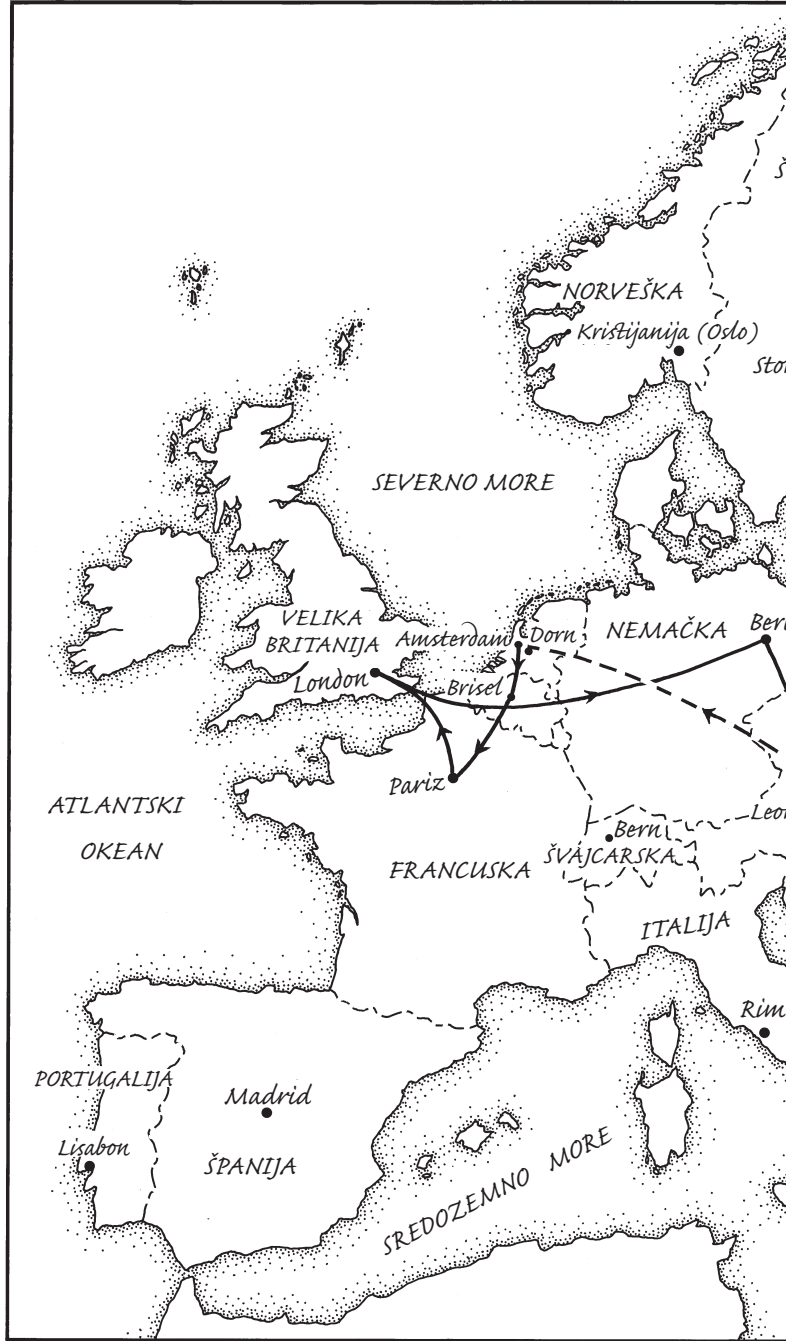
„Šta?“, rekli su. „Nema više klanja? Nema više spaljivanja granja?“ Gledali su ga u neverici. Još nisu znali da uskoro neće smeti ni da puše u kafani. „Za vreme moje priče zvonar je otišao“, pisao nam je moj prijatelj. „Napolju su onda odjeknula zvona jer je sunce zašlo. Takve stvari se još uvek ovde rade.“

Svetski poredak dvadesetog veka, ako se uopšte može govoriti o „poretku“, kao da je zauvek prošao. Međutim: Berlin se nikada neće shvatiti bez Versaja, London bez Minhena, Viši bez Verdena, Moskva bez Staljingrada, Bon bez Drezdena, Vašarošbek bez Jalte, Amsterdam bez Aušvica.

Marija, zvonar, Vinrih Ber, Ira Klejner, predsednik opštine, Bezubi, moja stara tetka Marta, moj mudri prijatelj, svi ćemo mi, hteli-ne hteli, nositi sa sobom taj neverovatni dvadeseti vek. Priče će se šaputati i dalje, generacijama, bezbrojna iskustva i snovi, trenuci hrabrosti i izdaje, uspomene pune straha i bola, slike sreće.

U EVROPI

I JANUAR (1900-1918)

1

AMSTERDAM

KAD SAM U PONEDELJAK UJUTRU 4. januara 1999. godine krenuo iz Amsterdama na put, besnela je strahovita oluja. Vetar je nabirao vodu preko kamenih kocki ulice, pravio penušave krete na talasima reke Ej pod svodom Centralne stanice. Na trenutak sam pomislio kako je Božja ruka podigla sve to gvožđe a onda ga spustila.

Vukao sam velik crn kofer s prenosnim računarom i mobilnim telefonom kojima sam mogao slati svoje svakodnevne tekstove, s košuljama i toaletnim priborom, jedan CD-rom sa Enciklopedijom Britanikom, i bar s petnaestak kilograma raznih knjiga protiv nervoze. Hteo sama da počnem s novobaroknim gradovima iz 1900, svetlostima Pariske svetske izložbe, s kraljicom Viktorijom koja je vladala imperijom sigurnosti, s Berlinom na usponu.

Vazduh je bio ispunjen bukom: udaranje talasa, kričanje galebova pri naletima vetra, lupa ogolelih grana drveća, tramvaji, saobraćaj. Jedva se videlo. Oblaci su se gonili sa zapada na istok poput tamnosivih utvara. Načas bi preuzimali pokoji ton, petnaestak minuta razduvane crkvene zvonjave. Novine su javljale kako su Morzeovi signali ukinuti i kako na aerodromu u Ostendeu niskoleteci iljušini redovno usisavaju crepove s krovova. Na finansijskom tržištu evro je imao blistav debi. „Evro je krenuo kao izazov hegemoniji dolara“, naslov s prve stranice lista *Le Monde*, i evro je tog jutra vredeo 1,19 dolara. Ali u Holandiji je tog dana vetar upravljao životom, poslednja neukrotiva sila koja je svuda ostavljala tragove, severoistok-jugozapad, udar što se uvek vraća i određuje oblike jezera i poldera, pravce kanala, nasipa, puteva, čak i železničke pruge kojom sam se vozio kroz vlažni polder prema jugu.

Pored mene je sedeo mladić s plavom kravatom i prijatnim licem koji je odmah otvorio prenosni računar, izmađijao nizove raznih tabela i počeo da telefonira kolegama. Zvao se Peter Smithajs. „Nemci žele stopostotno rešenje, drugi Evropljani samo sedamdesetpetpostotno“, reče on u ništa. „Možemo sad da u tom pravcu tražimo neku opciju od preko sedamdeset pet, i time neutrališemo Nemce što bi ih ponovo dovelo na sto posto... O, mmm. Znači, proizvodnja stoji još od jula? Pazi, ako im dozvolimo da prebrzo odluče, sve će otići dođavola, budi oprezan.“

Kiša je dobovala po oknima vagona, kod Murdejkbruha brodovi su poigrali na talasima, kod Zefenbergena neko drvo je prerano procvetalo, hiljade crvenih tačkica u vodi. Posle Rozendala zarđali dalekovodi, jedina preostala oznaka granice između uredne Holandije i ostatka Evrope.

Pred polazak sam vodio dug razgovor s najstarijim Holanđaninom koga znam. Od svih koje sam te godine upoznao, bio je jedini koji je poživio pun vek, posle

Aleksandre Vasiljeve (1897) iz Sankt Peterburga, koja je videla cara i koja je kao debitantkinja zablistala u Marijinskom teatru.

Zvao se Marinus van der Hus van Naters, ali ljudi su ga zvali „crveni plemić“. Rođen je 1900. i nekada je igrao značajnu ulogu u holandskoj socijaldemokratskoj stranci.

Pričao mi je o Nejmehenu, gradu u kome je odrastao, gde su ukupno dva automobila kružila ulicama, jedan dion-buton i jedan spejker, oba do sitnice ručno napravljena. „Brat i ja smo trčali na prozor kad god bi prolazio neki od njih.“ Nije mogao da podnese te prve vlasnike automobila. „Bila je to ona vrsta ljudi kakve danas možeš videti kako na ulici pričaju s mobilnim telefonima.“

Socijalno pitanje. „U jednom trenutku svi smo bili oduševljeni novim stanjem koje treba da dođe. Hteli smo da razgovaramo s radnicima, ali nismo znali nijednog. Konačno, putem raznih veza, upoznali smo neku radnicu koja nam je pročitala nešto iz nekih novina. Pitam se još uvek zašto naprosto nismo razgovarali s nekim radnikom na ulici, kad smo toliko želeli da upoznamo nekog od njih.“

Tehnika. „Moj prijatelj i ja uvek smo se zanimali za pojam elektriciteta. Imali smo knjigu za mlade gde se pominjao uređaj pomoću koga se moglo razgovarati s ljudima bežično, bez obzira na razdaljinu. To nam je izgledalo neverovatno. Postavljali bismo lampice, napravili telefone pomoću kojih smo se čuli iz dve sobe, varnice su prskale, pronalazili smo stvari, prave pronalaskе!“

Moj domaćin je izvadio iz ormara knjigu iz koje su stranice gotovo ispadale. Edvard Belami, *Godina 2000*, Amsterdam, 1890. „O tome smo razgovarali, o takvim stvarima.“ Priča je bila jednostavna: čovek devetnaestog veka pod hipnozom pada u dubok san i budi se tek 2000. godine. Ispostavlja se da je dospao u neki grad s mnogo statua, fontana, s pločnicima pod svodovima, s gospodom u visokim šeširima, damama u večernjim haljinama. Zahvaljujući svuda prisutnom električnom osvetljenju, više nije bilo mraka. Više nije bilo noći. Svaka kuća imala je muzičku sobu povezanu stalnom telefonskom linijom s nekom od gradskih koncertnih dvorana.

„Evo, pročitajte šta neko iz devetnaestog veka kaže: 'Kod kuće imamo komfor, ali lepotu života tražimo u društvu.' Da, to bi bio svet za nas, ta 2000. godina. Tu novac ne bi imao nikakvu ulogu. Svaki građanin bio bi zaštićen od 'gladi, hladnoće i golotinje', roba i usluge bi se razmenjivali pomoću ingenioznog kreditnog sistema, hrana bi se spravljala u velikim centralnim restoranima a kad treba, dostavljala bi se u kuću putem pošte cevima; mladići bi bili 'kršni', devojke 'sveže i snažne', polovi bi se međusobno ponašali slobodno i neusiljeno, privatne prodavnice bi nestale, ne bi više bilo reklamnih tabli, izdavačke kuće bi postale zajedničko dobro, čitaoci bi birali direktore novina, kriminal i sebičnost bi bili prognani, i, pogledajte ovo, čak bi i 'najbestijalniji' pojedinci prihvatili 'lepe manire' obrazovanog sloja. Evo citata: 'Klečeći, lica upravljenog ka zemlji, priznadoh u suzama koliko ne zaslužujem da udišem vazduh ovog zlatnog veka. Duga i tužna zima čovečanstva se završila. Nebesa su se otvorila pred njim.' Kakva knjiga!“

Zimska svetlost padala je na požutele tapete radne sobe, na izbledele knjige u ormanu, na lampu s platnenim štitnikom i resama, na snažne ruke mog domaćina, blago flekavu kožu, bistre oči.

„Šta mislim o stoleću koje samo što nije prošlo? Ah, kakav vek, to je ipak samo matematička konstrukcija, ljudska tvorevina. Nekada sam razmišljao u mesecima, najviše u periodima od godinu dana. Sad računam u periodima od po dvadeset godina, to za mene nije više ništa. Čovek se razmazi kad je tako nepristojno star. Vreme me više ne plaši...“

2

PARIZ

NOVO STOLEĆE BILO JE ŽENSKOG RODA, u tome su se svi slagali 1900. godine. Uzmimo, recimo, omot ploče engleske pesme *Zora veka*, „marš & dva koraka“, izvesnog E.T. Pola (*Dawn of the Century, March & Two Step*). Na nebu sa zlatnim oblacima balansirala žena na krilatom točku, oko nje lebde tramvaj, pisaača mašina, telefon, šivaća mašina, kamera, vršilica, lokomotiva, a dole iza ugla nailazi čak automobil.

I evropske metropole bile su ženskog roda, već i zbog zanosnih oblika hiljada građanskih palata koje su izgrađene na novim bulevarima i stambenim ulicama, obilno iskićene arhitravima i girlandima, u svim „neo“ stilovima koji se mogu zamisliti, razuzdana raskoš koja se sreće od Barselone do Berlina.

Korice kataloga Pariske svetske izložbe iz 1900. godine: naravno žena, ovog puta prilično snažna, s kosom koja leprša i sa zastavom u ruci. Nad ulaznim vratnicama: gipsana žena visoka šest metara u širokom ogrtaču i večernjoj haljini modnog kreatora Paken. U svom govoru na zvaničnom otvaranju, francuski predsednik Emil Lube govorio je o vrlinama novog veka: o pravičnosti i ljudskoj blagosti. Njegov ministar trgovine očekivao je još više od dobrote: blagorodnost i solidarnost.

Pedeset miliona posetilaca doživljavalo je jedno iznenađenje za drugim. Bili su tu rendgenski uređaji kojima se moglo gledati kroz čoveka ili ženu, bila je tu izložba automobila, uređaji za bežičnu telegrafiju, a napolju je išla prva podzemna linija metroa izgrađena za manje od godinu i po dana između Port de Vensana i Port Majoa. Na izložbi je učestvovalo četrdeset zemalja. Kalifornija je iskopala neku vrstu veštačkog rudnika zlata, Egipat je došao s hramom i drevnom grobnicom, Velika Britanija prikazala je sve kolonije svoje imperije, Nemačka parnu lokomotivu brzine 120 kilometara na sat, Francuska je prikazala model motornog aviona Klemana Adera, ogromnog slepog miša s krilima raspona 15 metara, jer čovek će jednom ipak moći da napusti površinu zemlje.

Bila je tu još i Plesna palata, gde su se stalno izvodile razne vrste baleta; Gran Pale sa francuskom likovnom umetnošću, i zgrada gde su posetioci za dva franka mogli da na specijalnom plafonu „proputuju“ ceo svet: od japanskih vrtova s procvetanim voćkama, preko Akropolja do španskih obala, sve to je veoma stručno ostvario slikar Dimulen i njegova ekipa. Bila je tu i sinerama, varijanta panorame, pri kojoj se može uživati u pogledu iz vazdušnog broda, cepelina, ili iz vagona transsibirskih železnice. Vojni deo prikazao je nova tehnička dostignuća: mitraljez, torpeda, oklopnu kupolu, uređaje za bežičnu telegrafiju, vojni automobil. I stalno su se odvijale predstave, u sasvim novom fono-sinema teatru, bioskopu

s filmskim novostima, koje je pratio glas s gramofona. Između ostalog, prikazivale su se zaprepašujuće slike braće Pate – aktuelno! – porodica Rostan u loži za vreme premijere *L'Aiglon* (Orlić), a zatim su sledile senzacije tog vremena: probni let prvog vazdušnog broda Grafa Cepelina, otvaranje železničke linije kroz Afriku, nove fabrike pamuka u Mančesteru, pobednički Britanci u Burskom ratu, govor nemačkog cara, porinuće neke oklopne ratne krstarice.

Na karti iz kataloga, iz vazdušne perspektive, jasno se vidi impozantan izložbeni prostor, počev od Gran Palea, duž ulica s paviljonima na obema obalama Sene, do Ajfelove kule i velikih izložbenih hala na Marsovom polju. Svetska izložba činila je deo gradske celine. Ili, drugim rečima, deo Pariza s bulevarima, kao što je onaj iz 1853. godine koji se razvio pod prefektom Žoržom Osmanom, što se stapao sa izložbom zato što je sam postao stalna izložba, veliki izlog Francuske, grad-država novog veka. I oboje su, što takođe pokazuju fotografije u katalogu, napravljeni poglavito za nove stanovnike grada: za šetača po bulevarima, glumca/gledaoca na uličnom glumištu, za mladića s prihodom, plemića zemljoposjednika, dobrostojećeg oficira, mladalačkog buržuja bez novčanih briga.

„Vreme je tako toplo, tako lepo, pa ću posle jela ponovo izaći, mada me je savladao umor“, zapisao je mladi pisac Andre Žid u leto 1905. godine. „Prvo preko Jelisejskih polja s mnogobrojnim blistavim koncertnim kaficima, *cafés-concerts*, probijam se do Rotonde, onda se okrenem, ponovo Jelisejskim poljima gde masa nešto proslavlja, nastavljam sve do ulice Roajal gde je gužva sve veća i veselija.“ Ostalih dana vozi se na spratu nekog omnibusa, šeta Bulonjskom šumom, posećuje Operu, onda ide na novu izložbu Gogena, Van Goga i Sezana, „ovih dana čovek ne može da ne ode u Luvr“.

Domaća luka bulevarskog šetača, takozvanog *bulevardjea* bila je kafana, mermerni sto s trešnjevračom, toplom čokoladom, i s prijateljima unaokolo, demokratska naslednica aristokratskog salona. Njegova glavna odlika je nepogrešivo osećanje za tajming: u najpogodnijem trenutku biti na pravom mestu. Bazanje, takozvano flanimanje, bilo je igra starog i novog vremena, uranjanje u anonimnost gomile, a onda povratak u staru ušuškanost sopstvenog staleža. Bio je to način življenja koji se sreće svuda u literaturi tog doba, moderna gospodstvenost koja je osvojila sve velike evropske gradove.

Andre Žid kaže 1. septembra 1905. godine: „Spao sam s nogu, prepuštam se toj jednoličnoj struji da me danima nosi ... Stalno sam užasno pospan, od ustajanja pa do večeri; ponekad me igra spase, ali lagano gubim svoj uobičajeni život...“

Šetam Marsovim poljem, pored Sene i besomučnog saobraćaja obe obale, do daskama zatvorenog ulaza u poluprazni Gran Pale. Na Ajfelovoj kuli piše velikim neonskim slovima: „Još 347 dana do 2000. godine.“ Od nekadašnje izložbe još uvek su tu Gran Pale i Pti Pale, i naravno most Aleksandar III, s četiri stuba na uglovima, na kojima su divovski zlatni konji, a na rubovima čipkasti bronzani fenjeri sa stakalcima u obliku dijamanta.

Istog aprila 1900. godine, kad su otvoreni Most Aleksandar III i Svetska izložba, antisemitski dnevni list *La Libre Parole* sproveo je sakupljačku akciju za jedan komplet mačeva. Bili su namenjeni Rafaelu Vijou, koji je izuzetno mrzeo Jevreje, u čast njegovog dvanaestog dvoboja „za dobru stvar“. Vijo se nadao „da mačevi neće dugo ostati nevini“.

Tri velika sudska skandala potresla su glavne gradove Evrope na smeni vekova. Bile su to pukotine na fasadi, prvi lomovi u velikom postojanom svetu rangova i

staleža. U Londonu je 1895. godine vrhunski pisac Oskar Vajld osuđen zbog „perverzних rabota“. U Berlinu se dogodilo nešto slično između 1907. i 1909. godine s vojvodom Filipom od Ojlenburga, bivšim ambasadorom u Beču i jednim od najintimnijih prijatelja nemačkog cara. Ali najskandalozniji proces bila je Afera Drajfus.

Francuzi su između 1897. i 1899. godine neosporno davali sve od sebe da povrate čast nepravedno osuđenog Alfreda Drajfusa. Taj jevrejski kapetan proganjan je na Davolovo ostrvo zato što je navodno bio nemački špijun. Postepeno je postajalo sve jasnije da su oficiri iz ratnog saveta prepravili njegov dosje i da bi razvejali podignutu sumnju, dodali još novih falsifikata. Vojnom vrhu je to bilo poznato, ali nije odustajao od optužbi. Priznati grešku bilo je svetogrđe, ljaga za *gloire militaire*.

Na kraju je cela Evropa pratila bez daha ovu aferu. Pošto je 13. januara 1898. Emil Zola u *L'Aurore* ponovo pravno otvorio proces – njegova vatrena optužba *J'accuse* (optužujem) poslužila je poglavito da izmami optužbu zbog uvrede – mnogi evropski pisci i intelektualci počeli su da se bave Aferom Drajfus. Šta je preče? Prava pojedince ili ugled vojske i nacije? Napredni principi prosvetečnosti ili stare vrednosti kontrarevolucije iz slavnihih dana pre Francuske revolucije 1789. godine?

Afera Drajfus, prema američkoj istoričarki Barbari Takman bila je „samrtnička borba starog sveta“. „Život tih godina kao da je bio odgođen“, pisao je kasniji francuski prezident Leon Blum. „Bila je to ljudska kriza, ne tako dalekosežna i duga kao Francuska revolucija, ali ništa manje nasilnička... Izgledalo je kao da se sve vrti oko jedne stvari, a u najintimnijim osećanjima i ličnim odnosima sve se pokidalo, iščaišilo, na sve se gledalo drugim očima.“

Prijatelji se više nisu okupljali: Drajfus je poput ručne bombe bio među njima. Članovi porodica su se izbegavali. Čuveni saloni su se raspali. Izvesnog gospodina Pistula, proizvođača buradi, tašta je izvela na sud posle porodične prepirke oko Drajfusa. On ju je izvređao da je intelektualka, ona ga je nazvala dželatatom i varalicom, onda ju je prebio, njena kći je zatražila razvod. Za vreme saslušanja Drajfusa, Marsel Prust je svakog dana sedeo na javnoj tribini s kafom i sendvičima, kako ne bi izgubio ni trenutak. Prust i njegov brat Rober pomogli su da se organizuje peticija *Protest intelektualaca* sa oko tri hiljade potpisa, među kojima su bili i potpisi Anatola Fransa, tog velikana umetnosti, Andrea Žida i Kloda Monea. Za Monea je peticija označila kraj prijateljstva s kolegom slikarem Edgarom Degaom, a otac Prust nije od besa nedelju dana govorio sa sinovima.

Afera Drajfus, kao i afere u vezi sa Oskarom Vajldom i Filipom Ojlenburgom, stigla je u javnost preko novina. To je, pre svega, bio novinski rat. Afera je poprimila dotad neviđenu dinamiku zbog masovne pojave „popularnih dnevnih novina“ širom Evrope – senzacionalističkih listova s tiražima od više stotina hiljada primeraka, koji su se mogli naći u najzabačenijim delovima zemlje. Samo se u Parizu u vreme smene vekova pojavilo dvadeset pet do trideset pet dnevnih listova, koji su donosili i stvarali sve moguće vesti. Berlin je imao čak šezdeset dnevnih listova od kojih je dvanaest izlazilo dvaput dnevno. U Londonu je *Daily Mail* koštao pola stajfera (novčić od 0,5 centi), tiraž je bio oko pola miliona primeraka, jedanaest puta veći od otmenog starinskog *Timesa*. Tako se javila nova sila, *javno mnjenje*, a novinski magnati su veoma brzo naučili da „muziciraju“ narodnim osećanjima kao na orguljama. Naduvali su glasine, mutili su činjenice, sve je bilo dozvoljeno radi ostvarenja što većeg tiraža, političke dobiti ili radi čistog adrenalina samih vesti.

Ali pitanje ostaje: zašto je francusko javno mnjenje bilo toliko osetljivo upravo na tu temu? Antisemitizam je tu svakako imao neku ulogu. Štampa koja je bila

protiv Drajfusa pisala je svakodnevno o perfidnoj ulozi „sindikata“, o ogromnoj zaveri Jevreja, masona, socijalista i stranaca, koji žele da rasture Francusku lukavstvom, prevarom, potkupljivanjem i falsifikovanjem. Kad je Drajfus prvi put osuđen i ražalovan, masa je urlala ispred ograde suda: „À mort! À mort les juifs!“ Smrt! Smrt Jevrejima! Dopisnik jevrejskog porekla za bečki list *Neue Freie Presse* bio je toliko šokiran da se smesta vratio kući i prva rečenica u njegovom traktatu *Der Judenstaat (Jevrejska država)* bila je: „Jevreji moraju da dobiju sopstvenu državu.“ Zvao se Teodor Hercl. Prva klica nastanka izraelske države ponikla je tu, iz Afere Drajfus.

Nije to, zapravo, bilo sve. U pitanju je, pre svega, bilo sudaranje dve različite Francuske: stare statične Francuske, zemlje simbola, nametnutog reda, i moderne dinamične Francuske, zemlje štampe, javnih rasprava, pravde i istine. Između Francuske, zemlje palata i Francuske, zemlje bulevara.

Čudno je što je to pitanje nestalo čim je postavljeno. Na dan 9. septembra 1899. Drajfusu je ponovo suđeno, ali priloženi dokazni materijal ponovo je prepravlján. Evropa je bila zaprepašćena što je takvo nešto bilo moguće u prosvetenoj Francuskoj. „Sramno, cinično, odvratno, divljački“, pisao je dopisnik *Timesa*. Francuzi su počeli da shvataju kako je, prema međunarodnom mišljenju, ova afera nanosila sve više štete njihovoj zemlji, i to još uoči Svetske izložbe koja je trebalo da bude dotada najveća u svetu. Drajfusu je ponuđeno pomilovanje koje je prihvatio onako iscrpljen.

Godine 1906. vojska ga je rehabilitovala, unapredila u majora i dobio je Orden legije časti. Zola je umro 1902. a 1908. godine njegov pepeo je prenet u Panteon. Kad se konačno našao na slobodi, Drajfus kao da je bio manji idealista od onih koji su se zalagali za njega. „Bili smo spremni da umremo za Drajfusa“, rekao je kasnije jedan od njegovih najvatrenijih pristalica. „Sam Drajfus više nije bio za to.“ Kad je više decenija kasnije neka skupina intelektualaca zamolila ostarelog Drajfusa da potpiše peticiju za spasavanje Saka i Vincetija, američkih žrtava u nekom političkom procesu, odgovorio je ljutito kako više ne želi da išta ima s takvim stvarima.

Tih prvih dana u Parizu koristio sam se *Bedekerovim vodičem* iz 1896. godine. Avenija Žan Žore zvala se u mom vodiču Ri d'Alemanj, Sakr Ker tek je upola gotov, najznačajniji slikar je Luj Mesonije, *Mulen de la Galet* tek što je prestao da okreće krila vetrenjače. Vozim se jednim od trinaest hiljada fijakera, ili krstarim gradom jednom od četrdeset gradskih autobuskih linija. Sve radi i kreće se na konjsku snagu, deset hiljada konja za najamna prevozna sredstva, omnibuse, teretna kola, kočije, moj gradski vodič sav miriše na konje. Svi ti konji moraju imati staju, moraju se hraniti, otuda pijace sena i zobi, moraju se pójiti – u gradu ima dve hiljade gradskih fontana, i da ne zaboravimo balegu.

Vreme je sunčano i prijatno. Kroz prozor hotelske sobe posmatram metalne krovove Monmartra, ostatke vetrenjače, u daljini brda u magli. Ispod prozora nekoliko starih vrtova s visokim drvećem, kuća sa staklenikom, rani prolećni cvrkut kosova, vrabaca i čvoraka. Mrak lagano pada. Između sivila večernjeg neba i krovova sve je više žute svetlosti. Grad lagano bruji.

*Vode su plave, rastinje ružičasto: prijatno je
gledati veće;
Ljudi šetaju,
Velike dame šetaju, iza njih male dame.*

Hvalospevom Parizu iz 1897. godine Vijetnamca Nujena Tronga Hipa, počinje evropski pisac litalica nemačkog porekla Valter Benjamin svoj esej iz 1935. godine *Glavni grad devetnaestog veka*. Zašto je Parizu dao tu titulu, a nije ni jedini? Zašto su svi oko 1900. godine uvek govorili o Parizu, mada se globalna moć odavno preselila u London, industrija u Berlin, dobra i loša budućnost u Beč? Zašto je Pariz devetnaestog veka važio za odskočnu dasku u moderno doba?

Taj snažni utisak imao je pre svega veze s novim građevinskim materijalom i tehnikom građenja, s gvožđem i staklom, što se još nigde drugde nije primenjivalo u tolikoj meri i tako umetnički. Da pomenem samo palate, Ajfelovu kulu, tunele metroa ispod Sene s ogromnim gvozdenim stepeništima i liftovima ponekad velikim kao pola železničkog vagona. I na sve strane čuvene galerije, pasaži, takozvani „unutrašnji bulevi“ o kojima je Benjamin napisao svoje najpoznatije delo. Raskošni enterijeri građanskih kuća – *etui de privéments* – simboli privatnosti, kako Benjamin piše, postali su utočišta umetnosti. Razvoj fotografije, i tu je Pariz prednjačio, prinudio je slikare da pribegnu potpuno novim oblicima. Sad je registrovan sjaj pokreta ili impresija jednog popodneva. Impresionisti su prokrcili put slikarima kao što je Pablo Pikaso, koji kasnije doslovno razbija prizore i predmete u potrazi za strukturom.

Veze između umetnika bile su snažne, tržište je bilo nezajažljivo. Klod Mone odmah je sam prodavao svoje prve slike za tri stotine franaka, dvostruko više nego što je bila mesečna plata učitelja. Iz nedelje u nedelju Andre Žid je opisivao u svom dnevniku nove izložbe. To su bila mesta kuda su „svi“ odlazili, o kojima su „svi“ pričali.

Pariz je ostavljao snažan utisak svojim bulevarima, moćnim redom koji je prefekt Osman zaveo u gradu u kome su, prema Benjaminu, „institucije svetske i duhovne gospodstvenosti i vladavina buržoazije dostigli svoju apoteozu“. Osmanovo ogromno delo, *grands travaux*, imalo je zaista i vojnu pozadinu – u slučaju neke pobune, vojska je mogla lakše da dela, ali nije to bio njegov najglavniji cilj. Bulevari su izgrađeni pre svega kao moderne saobraćajnice između različitih terminalnih stanica, jer je u Parizu devetnaestog veka, kao u Londonu i Briselu tog doba, vladao saobraćajni kaos od konja, kola, fijakera, kočija i autobusa, koji se nije mogao zanemariti. Bulevari su služili i kao vidikovci između spomenika i velikih državnih zgrada, nacionalnih simbola kojima se Parižani i posetioči moraju diviti sa strahopoštovanjem i za to je bilo potrebno mnogo prostora. Bulevari su u gradu odvajali buržoaziju od običnog naroda, bogate kvartove, arondismane, od prljavih zadimljenih predgrađa. Ali se Osmanov plan istovremeno pobrinuo za dotada nepoznatu dinamiku zato što se prvi put pošlo od sveobuhvatne vizije fenomena „grad“.

„Moderni Pariz nije mogao da postoji u okvirima nekadašnjeg Pariza“, pisao je oduševljeno pesnik i novinar Teofil Gotje. „Civilizacija krči sebi široke puteve kroz mračni lavirint uličica, raskrsnica i slepih sokaka starog grada; obara kuće kao što pioniri obaraju drveće u Americi.“ Zato je Pariz morao da postane predstraža novog doba, svetionik modernog duha, svetlost u provincijskom mraku, slavonspev Francuskoj, grad-država nove Evrope.

Nijedna metropola nije toliko grad a istovremeno toliko srasla sa selom kao Pariz. Tri minuta od mog hotela ima na bulevaru šest piljarnica, pet pekara, pet mesara, tri ribarnice. Ispred svih tih prodavnica stoje gajbe s jabukama, pomorandžama, salatim, kupusom, prazilukom i presijavaju se na zimskom suncu. Mesare su prepune

kobasica i šunki, riba je u kofama na ulazu, pekare mirišu na stotinu vrsta hleba, blistavog i krckave kore.

Veza Parižana sa svojim tajanstvenim seljačkim korenima, *la France profonde*, uvek je bila složena a istovremeno snažna. Veliki broj Parižana potiče sa sela, ili njihovi roditelji ili dede i bake. Sad Francuzi veoma žele da se to zna, oni to čak i neguju sa svojim vikendicama na selu i domaćim proizvodima na trpezi. Sve to spada u francuski izuzetak, *l'exception française*, mada je sad jedna trećina gradskog stanovništva stranog porekla.

U smeni vekova izgledalo je, zapravo, da čim neko stigne u Pariz, želi da se što pre otarasi sela. U tom smislu, kao da su postojale dve francuske nacije. Dok su se veliki gradovi sve više pretvarali u mašine pune svetla i pokreta, unutrašnjost kao da je bivala sve mračnija i uspavanija.

Parižani su uglavnom seljake smatrali divljacima i neotesancima koji su uvek bili prepoznatljivi po vučenju nogu i kloparanju klompama, čak i kad su u gradu nosili cipele, padali su u oči posebnim načinom hoda koji su obeležile teške klompe. Društvena podela postojala je svuda u Evropi, ali nigde u tolikoj meri kao u Francuskoj.

U Pirinejima, Alpima i Centralnom masivu, u svim tim selima i rečnim dolinama kuda se sad ide na odmor, oko 1880. godine mnogi ljudi još nikad nisu bili videli ni kola ni kolica. Prevoz se odvijao pomoću konja i mula. Preovladavali su dijalekti; prema zvaničnim podacima, 1863. godine gotovo četvrtina Francuza nije govorila ni reč francuski. U mnogim krajevima ljudi su se služili težinskim i drugim merama pa čak i novcem koji zvanično već čitav vek nisu važili. Oni koji su ikad posetili Pariz, makar samo na dan, nosili su celog veka počasnu titulu „Parižanin“.

Malo šta je bilo romantično u „čistom“ francuskom seljačkom životu. Provincijski sudski zapisnici svedoče redovno o neljudskoj nemaštini i okrutnosti. Snaha je ubijena „zato što je bila bolesljiva i ništa nismo imali od nje“. Neka tašta je bačena u bunar kako bi se izbeglo plaćanje godišnjeg poreza na nju od 20 franaka i 3 vreće žita. Žena i kći su namrtvo premlatile nekog starca maljem, čekićem i grabuljama jer im je dosadilo da ga hrane. Mala Remi iz Maloovog romana *Bez porodice* (Hector Malot, *Sans famille*, 1878) mogla se svuda videti uživo: 1905. godine po francuskim selima lutalo je oko 400.000 prosjaka.

Dok se u Parizu radilo i gradilo na dovodu i odvodu vode – još uvek je bilo malih podzemnih jezera – u francuskim provincijama Ruan i Bordo otpadna voda izlivala se u ulične jarkove. U Renu, provincijskom gradu sa otprilike 70.000 stanovnika oko 1900. godine bilo je tačno trideset kada i dve kuće sa kupatilima. U književnosti je sve češće bilo žalbi na smrad, na primer, od kućnog osoblja ili saputnika.

Ali i tu je nastalo doba brzih i zamašnih promena. Počev od osamdesetih godina devetnaestog veka francuska država je uložila desetina miliona u razvojni plan preduzetnika Šarla de Solsa de Fresinea, ministra za javne radove, koji je hteo da se gradnjom puteva i škola ubrzano smanji provalija između Pariza i provincije, a istovremeno da podstakne privredu koja je stagnirala.

Učinak je veoma brzo bio uočljiv. Posle 1900. godine ozloglašeni crni hleb, simbol krajnjeg siromaštva i zaostalosti gotovo nigde nije više mogao da se nađe. Gruba tradicionalna odeća tokom dve decenije zamenjena je lakom modnom konfekcijom; oko 1909. godine seoska devojka na godišnjem vašaru jedva se razlikovala od doterane mlade fabričke radnice iz grada. Čak su i tezge javnih pisara počele da nestaju: oko 1880. godine svako dete na selu znalo je da čita i piše i time je završena vrsta zavisnosti o kojoj više gotovo ništa ne znamo.

Seoski pisac Emil Gijomen opisuje sudbinu petorice kmetova koji su jednog vrelog letnjeg dana 1902. godine kod Mulena okopavali u polju repu. Osam godina kasnije, 1910. godine jedan je postao prvi seljak radnik – vratar; drugi je živeo u Višiju, treći se zaposlio u fabrici nameštaja, četvrti je bio lakej, samo je peti još uvek radio na zemlji. Godine 1999. usudujem se da nagađam: od njihovih stotinak praunuka najviše dva su ostala da rade na zemlji. Sigurno ih je tridesetak stiglo u Pariz, a izgleda i Parižani su svesni više nego stanovnici bilo koje druge svetske metropole da su svi oni praunuci kopača repe kod Mulena, i da moraju da poštuju i repu i kopače.

Na stanici metroa Opera stupio sam u razgovor s Pjerom Majoom, sede brade i s jednostavnim naočarima, u jednom od hodnika metroa, kraj konzerve i komada kartona: „Stidim se. Ali gladan sam.“ Tako zarađuje dnevno oko sto franaka (oko 15 evra), dovoljno za krevet i jedan jedini obrok i četvrt litre vina. Stariji su darežljiviji, mladi su napast. Ovo mi je jedini prijatelj“, kaže i vadi iz unutrašnjeg džepa Bibliju umotan u crvenu plastiku. Onda mi priča neku zapetljanu priču o zatvorima, razvodu, o problemima s glavom, o izgubljenosti pomoći za nezaposlene i drugim stvarima u životu koje su van njegove moći.

A gore, iznad zemlje, bile su demonstracije. Koliko znam ni u jednom gradu u Evropi novine ne objavljuju svakodnevno planove očekivanih okupljanja naroda, kao da je u pitanju vremenska prognoza: ilegalci, studenti stomatologije, rojalisti, radnici za telekomunikaciju, i tako iz dana u dan. Nabasam na skupinu učenika. Ljuti su što su njihovi nastavnici otpušteni usred školske godine zbog štednje. Filipina Didje mi objašnjava kako sad neće moći da polaže ispit iz grčkog. Kao i njeni školski drugovi želi da pohađa Nacionalnu školu za administraciju (Ecole Nationale d'Administration, ENA), gde se „uzgajaju“ politički i upravni talenti Francuske. „Ministar nas mrzi“, kaže Filipina veoma uvereno. „Izgleda da je sam nekada morao da napusti studije.“ Počeo sam odjednom da gledam drugim očima te pohabane jakne, nakrivljene naočare, somotske šeširiće i dirljive rance. Tu je, dakle, francuska elita iz 2030. godine, pomislih, ministri, visoki činovnici, čelično jaka mreža kojom Francuska gura napred, poredak budućnosti.

U Parizu je svakodnevica često veoma upečatljiva. To poglavito važi za javni saobraćaj. U pariskoj oblasti postoji saobraćajni sistem koji će London, Amsterdam i Berlin dostići tek kroz 30-40 godina. Sve svedoči o posedovanju neviđene svesti za kvalitet: automatska kontrola karata, ujednačenost cena, jasna obaveštenja, visoka učestalost, spretnost s kojom vozovi prevoze hiljade ljudi.

Retko se viđa da neko potrči: kroz dva-tri minuta stiže sledeći voz. Čovek se retko kad ne oseća bezbedno: uvek ima ljudi, sve se intenzivno koristi. Čovek retko pada u iskušenje da se vozi autom; ništa se ne može porediti po brzini sa ekspresnom regionalnom vezom između Ajfelove kule i Versaja, RER (Réseau Express Régional). I što je najneobičnije, taj sistem tolike godine funkcioniše kao da je to nešto najnormalnije na svetu. Ko želi da vidi budućnost, neka se jednostavno proveze jednom po Parizu i oko njega.

U međuvremenu, moj zastareli Bedeker počeo je da posustaje. Pariska predgrađa obrazuju šumu fabrika, skladišta i stambenih blokova – kula, ali mapa na sklapanje u sredini vodiča prikazuje svetlozelena polja i šume, sa selima Neji, Panten i Montrej. Le Burže (Le Bourget) pijačni je gradić na pritoci Sene. Kasnije je tu nastao najpoznatiji aerodrom Pariza, danas je taj aerodrom muzej.

Moja ekspedicija u Le Burže bila je prvobitno planirana zbog aviona kojim je Luj Blerio 25. jula 1909. godine prvi preleteo Lamanš, ali sam na kraju proveo celo jutro kraj uređaja njegovih prethodnika, kraj šeprtlja i hvalisavaca. Na ovome se, dakle, zasniva napredak: na oštroumnosti, nekonformizmu, a pre svega na neustrašivosti. Recimo, parni avion Feliksa de Templa iz 1857. godine; ništa ne znam o tom čoveku, ali kao da ga vidim ispred sebe, na radnom mestu: uređaj je model *lasta s pokretnim krilima*, gore na letilici nalazi se brodsko kormilo, pored njega zlatasti bakarni kotao i parna pištaljka. Ili četvrtasta kolica Rumuna Trajana Vuje, krilo na nekoj vrsti postolja dečjih kolica kojima je 18. marta 1906. godine u Francuskoj prvi put poleteo, 50 cm uvis, 12 metara u daljinu.

Bio je tu i uređaj Luja Blerioa. Našao sam u holandskom *Telegrafu* neki izveštaj dopisnika Aleksandra Koena o nizu oglednih letenja na vežbalištu u Isi-le-Mulinou u sumračno popodne u petak 22. novembra 1907. godine. Koen je video gospodina Farmana u „džinovskom insektu“ od lanenog platna, bambusa i aluminijuma na zemlji kako leti nekoliko stotina metara. Što se nije moglo reći za „leteću zver“ Blerioa. „Postolje s četiri točka kao kod Farmanove letilice. Upravljač letilice *Lubellule*, tako je gospodin Blerio nazvao svoj izum, koji bih ja nazvao *Leteća riba*, nalazio se u utrobi ‘zveri’ (...) *Lubellule* je prozujala munjevitom brzinom preko vežbališta i izvela nekoliko lepih zaokreta. Ali se ni centimetar nije odvojila od zemlje.“

Otprilike godinu i po dana kasnije, Blerio je odleteo u Englesku na svom uređaju, između žica i lanenog platna. Neposredno pred let, zapretila je opasnost da se uređaj raspadne jer je riblji lepak kojim je bio oblepljen počeo da se skida. U trenutku polaska on je uzgred upitao u kom pravcu se zapravo nalazi Dover.

A onda fotografije avijatičara. Amerikanac Melvin Vanimen (1909, s kapom) gleda mrgodno, iza njega motor koji bi odgovarao teretnom brodu. Kudron (1910, s bretonskom beretom) odavao je neku opuštenost koja obećava uspeh. Žilber (1910, odelo i kravata) kao kakav uredan otac porodice u nekoj vrsti mreže za spavanje ispod bambusove letilice. Sve je ukrašeno kićankama. Gledam u oči Oktava Žilbera. Njegove očinske ruke drže zategnutu tanku užad upravljača vezanu za dva biciklistička točka na delu za sletanje. Strah, dostojanstvo, sve je kod njega podređeno napretku. Lice odražava hrabrost i očajanje.

3

LONDON

„JOŠ UVEK UŽIVAM ZBOG IZNENAĐENJA koje priređujem mladima kad im ispričam kako sam pre 1915. putovao u Indiju i Ameriku bez pasoša i da ga čak nisam ni imao“, pisao je Štefan Cvajg 1941. godine.

Čak i moj *Bedeker* smatra da pasoš nije neophodan, „ali je često veoma zgodan kad je potrebno da putnik brzo dokaže svoj identitet, kad su u pitanju ulasci u muzeje u vreme kad ovi nisu otvoreni za široku publiku“.

Zapadna Evropa još nije doživela ceo vek s pasošima a ja sad jurcam ekspresnim *Eurostarom* preko granica ne zaustavljajući se. (Nije da me nadležne vlasti ne uzimaju u obzir, pregledali su me desetine puta raznim elektronskim uređajima i pratili, ali to je druga priča). Samo Velika Britanija još uvek drži do starog režima. Dokumente mi civilni policajci ozbiljno pregledaju u ime Njenog Veličanstva.

U Engleskoj je novi vek počeo pogrebom te sam se odmah prvo jutro po dolasku zadubio u novinske arhive veka u novoj Britanskoj biblioteci, džinovskom skladištu misli od crvene cigle.

Pogreb kraljice Viktorije održan je u petak 1. februara 1901. godine, kako čitam u posebnom izdanju lista *The Yorkshire Post*, od 2 penija. Pogrebna povorka išla je kroz London, posmatralo ju je stotine hiljada ljudi, s gajdašima irske i škotske garde na čelu. Novinar *Posta* Džon Foster Frejzer upinjao se svesrdno da dočara zvuk doboša ukrašenih crnim florom: „Drrrum-rum drrrum-rum.“ Njegov izveštaj se uglavnom bavi rodbinom iza odra: novi kralj Edvard, „obrazi su mu pepeljasti, oči zgasle i umorne; njegov nećak Vilhelm II, nemački car, „oborenih brkova“, njegov rođak Leopold II, belgijski kralj, njegov šurak grčki kralj Georgios I; „plavokosi i plavooki rođak“ Hajnrh od Pruske; „dobro građeni“ veliki vojvoda od Hesena „odlučne brade“, i tako se cela Hanoverska dinastija s pratnjom vukla kroz London, na čelu s carem Vilhelmom.

Bio je to evropski susret na vrhu 1901. godine, *Eurotop anno 1901*. Međunarodna politika bila je još uvek većim delom stvar vladarskih porodica, a mala odlučna kraljica Viktorija, uvek u crnom satenu, bila je decenijama doslovno „baka Evrope“, bar porodične mreže evropskih vladara. Svi ti vladari su bili u većem ili manjem sukobu. Ali, istovremeno, bilo je toliko zajedničkih svadbi, slavlja i pogreba, fotografisanja u tuđim uniformama koje su razmenjivali: kralj Džordž V u pruskoj uniformi, car Vilhelm u britanskoj uniformi, car „Vili“ u ruskoj uniformi, car „Niki“ u pruskoj. Tako je kraljica 22. januara 1901. godine umrla kao prabaka, pratim

izveštaj očevica lorda Redžinalda Ešera: „Kraljica je povremeno prepoznavala one oko sebe i obraćala im se po imenu. Doktor Rid bi je obrgrlio i podupirao. Princ od Velsa klećao je pored njene postelje. Nemački car stajao je čuteći kraj kraljičinog uzglavlja. I ostala deca i unuci bili su prisutni, povremeno bi svako rekao svoje ime. Umrla je mirno. Pošto je engleski kralj otišao u London, nemački car je uzeo stvar u svoje ruke.“

Na kraju će car Vilhelm sa svojim rođakom engleskim kraljem staviti svoju baku Viktoriju u kovčeg. Tako je to bilo u večnoj rodbini, u evropskoj porodici.

Još je jedna stvar bila potpuno sigurna: Britanska imperija. U Sadarku, na Volvortskom putu, nalazi se Kamingov muzej. To je zapravo Britanski muzej u malome, kako su ga ponekad nazivali, ništa drugo do neverovatna zbirka retkosti nagomilanih u gornjoj dvorani neke biblioteke. Otac i sin, Ričard Kaming (1777–1870) i Henri Kaming (1807–1902), bili su prava gospoda devetnaestog veka koja su se ukupno 120 godina dovlačili u svoju plišanu jazbinu sve čega su se mogli domoći. Ta strast oca Ričarda počela je 1782. kad mu je tetka za peti rođendan poklonila tri fosila i jedan stari indijski novčić. Kad je sin Henri umro 1902. godine, za njima je ostalo više od sto hiljada predmeta i dovoljno novaca za održavanje muzeja koji će zauvek očuvati rezultate njihovog sakupljačkog žara. Zato je moguće da se i danas šeta kroz svet snova dvojice viktorijanaca.

U ormanima i vitrinama može se, između ostalog, videti sledeće: deo rimske kanalizacione cevi, svrdlo za jabuke od ovčije kosti, flašica s mrvicom svadbene torte Edvarda VII, preparirana šimpanza, nekada smatrana „mumijom starca od dvesta godina“, narandžasta trubica sa epsomskih trka iz 1864. godine, komad zidnog gipsa iz Napoleonove samrtničke odaje, svi programi svih pozorišnih predstava koje su otac i sin Kaming ikada videli, komplet etrurskih vaza, bačen opušak nekog člana kraljevske porodice, deo neke rimske dečje igračke, srednjovekovna svirala iz Temze, parče tkanine prsluka Karla I i šest „figurica iz neke iščezle civilizacije“ koje su dva bageraša 1857. godine ponovo ispekli i učinili da izgledaju stare jer su našli svoj hleb u skupljačkoj strasti dvojice Kaminga.

Šetnja kroz muzej neizbežno priziva viziju piramide pune kostiju, beznačajnih sitnica, mrvica torte i delova mumija, a na njenom vrhu dva brižljivo odevena londonska gospodina. Nadali su se da će svojim muzejom stvoriti „skladište znanja“ za „trgovca i fabrikanta, arheologa i istoričara, slikara i dramaturga, vojnog i pomorskog stratega, za filantropa i filozofa, za ljubitelja sveopšteg napretka“. Što više budu skupljali, mislili su Kamingovi, to će se više znati. I što ljudi više znaju o drugim kulturama, sadašnjim i prošlim, to će biti svesniji kako je Engleska pod kraljicom Viktorijom dostigla vrhunac ljudske civilizacije i kako je Englez superiorno biće.

Naravno, oba Kaminga su bila ekscentrične pojave još u svoje doba. Ali oni su odražavali mentalitet tog perioda i govorili su otvoreno ono što su mnogi Englezi mislili. Uz to, posedovali su mogućnosti da iz toga izvuku lične zaključke. Kao što je današnji kustos njihovog muzeja odmah primetio: to je zbirka koja je u potpunom neskladu s čitavom međunarodnom tolerancijom koja nam je danas poznata. Kamingovi nikada ne bi mogli tako lako da dođu do svojih indijskih maski, rimskih igračaka, egipatskih mumija sokolova, pacifičkih skalpova i kineskih mastionica da njihova zemlja nije u to vreme bila najmoćnija sila na svetu. Oko 1900. godine Britanska imperija se prostirala od Severnog do Južnog pola i uključivala je Kanadu,

Egipat, Kapsku koloniju, tj. Južnu Afriku, Indiju, Burmu, Malaku, Singapur, Australiju itd. Britanska mornarica bila je u stanju da istovremeno vodi dva rata, flota je teoretski mogla da izađe na kraj istovremeno s mornaricama Nemačke, Rusije i Sjedinjenih Država. U čitavoj Evropi svi su podražavali englesku aristokratiju: ne samo nemački car i ruski car, to je činilo i nemačko plemstvo koje se rado ženilo engleskim devojkama, nemačka buržoazija rado je paradirala u engleskim jaknama i pantalonama, kao i francuski *haut monde*, visoko društvo koje je organizovalo *Le Derby* u Šantiju, *le Steeplechase* u Oteju i koje se okupljalo u *Le Jockey Clubu*.

Međutim, izdaleka su se pronosile glasine o novim takmičarima: o Nemačkoj, Sjedinjenim Državama, Japanu. Britanska industrija uglja i gvožđa bila je fabrika sveta, londonski Siti bio je finansijski centar. Pošto se Pariska berza srušila 1870. godine, najznačajniji evropski bankari su prešli u London i tamo se obrtao sav veliki novac.

Siti je bio svet za sebe, sa sopstvenim zakonima i sopstvenim vrednostima. Do izvesne mere, poslovno i lično bilo je prepleteno na isti način kao evropske vladarske kuće. Siti „nije samo gradska četvrt s kancelarijama i bankama: on predstavlja i društveno ekskluzivnu gradsku četvrt, poslovno otvorenu za ceo svet“, pisao je Žan Mone, sin francuskog fabrikanta konjaka koji je 1904. godine bio na praksi u Sitiju. Od Sitija su veze išle do Šangaja, Tokija i Nju Delhija, do Njujorka i Čikaga, a istovremeno svi su se lično znali kroz zajedničke partije golfa bez obzira na funkciju, i mnogo časova provedenih po vozovima između kuće i posla. Mone piše: „To je gusto istkano društvo gde se poslovno rivalstvo ublažuje ličnim odnosima. Svako gleda svoja posla, ali istovremeno to su i posla Sitija. Zato Englez ne kaže: 'Poslaću sina u tu i tu firmu ili banku.' Umesto toga kaže: 'Poslaću sina u Siti.'“

Imperija je i van Sitija davala britanskom društvu određenu boju. Nametala je životni stil koji je veoma držao do nekoliko osobina, a to su: militarizam, izrazita svest o rangovima i staležima, neka vrsta graničnog mentaliteta, tipično englesko uzdržano mačo ponašanje. Putovalo se mnogo po belom svetu, a istovremeno taj britanski kosmopolitizam održavao je snažno osećanje nadmoći. Ljudi su naučili mnogo o planetama, životinjama i o drugim ljudskim kulturama; napisane su čitave biblioteke o tome, ali centar sveta ostajala je Engleska a vrhunac stvaranja bili su otac i sin Kaming koji su neumoljivo težili besmrtnosti, večnom ostajanju na samom vrhu.

Gradski hroničar Henri Mejhu pisao je 1862. godine: „Pošto je London najveći od svih gradova, tu se, naravno, skupio najveći broj ljudskih olupina. Kažem olupine, zato što njihova nesreća izgleda još bednije zbog jednostavne činjenice što se odvija uporedo s najbogatijim i najjudobnijim životom koji postoji na svetu.“

Broj stanovnika Londona porastao je od 2,6 miliona 1850. godine, i 5,5 miliona 1891. godine na 7,1 milion 1911. godine. Sto godina od početka industrijske revolucije 1870. godine, Velika Britanija je još uvek bila seosko društvo. Dve trećine Britanaca živelo je na selu ili u varošicama. Već 1914. godine to se odnosilo samo na četvrtinu stanovništva.

U istom periodu, između 1850. i 1856 godine, Karl Marks je stanovao u dve sobe u Din Stritu 28 sa ženom, petoro dece i služavkom. Marks je bio i ostao građanin, što se za većinu stanovnika Din Strita nije moglo reći. Kad pomislim na to vreme, uvek mi je pred očima jedna fotografija: izlizani donovi na cipelama trojice uličnih dečaka, bose noge jedva vidljive od prljavštine i žuljeva, šestostruka jedinstvena mešavina kože cipela, gvožđa i ljudske kože.

Socijalisti su 1885. godine tvrdili kako svaki četvrti Londonac živi u nezamislivoj bedi. Bogati brodovlasnik Čarls But hteo je da to sam ispita. Organizovao je prvo veliko sociološko istraživanje na svetu i uradio je to uz pomoć cifara iz Zakonika o siromašnima (Poor Act), policijskih izveštaja i ogromne ankete vođene od kuće do kuće. Između 1891. i 1903. godine, objavio je u 17 tomova svoje delo *Život i rad ljudi u Londonu (Life and Labour of the People of London)*, s kartama i velikim crnim i tamnoplavim poljima. Siromaštvo je pažljivo podelio: „Najniža klasa, prosti polukriminalci.“ A pored toga: „Veoma siromašni, žive kako i gde stignu. Hronična nemaština.“ Stanje je bilo mnogo gore nego što se mislilo: trećina londonskog stanovništva spadala je u dve poslednje kategorije.

Din Strit 28. Idem da pogledam. Ne mogu to propustiti. Kuća još uvek postoji, dole je poznat restoran. Kelnerice su mi dozvolile da pogledam sprat. Ispostavilo se da je nekadašnji stan porodice Marks pretvoren u modernu salu za sastanke za *young urban professionals*, s halogenim lampama, neuglednim pasteloplavim zidovima, stolom s dvanaest stolica i velikim belim posterom s malim slovima „Karl Marks“, i to je to. „Žao mi je“, kaže jedna od devojaka, „ne znam ništa više o tom gospodinu Marksu.“

Šta je sam Karl Marks morao da vidi na svom putu kad je iz prenaseljenog stana u Din Stritu 28 bežao u Britansku biblioteku? Strani posetioci iz tog doba pišu o „uličicama kraj Oksford Strita „zasejanim“ ljudskim izmetom, o skupinama bledunjave dece koja su visila po prljavim stepenicima; o uličnim klupama kraj Londonskog mosta gde su se okupljale noću čitave porodice i sedele zbijene, oborenih glava, drhteći od hladnoće.“

Butovi istraživači su obišli zadnje sobe u hiljadama sitnih preduzeća gde su radile žene. Tu su se pravile četke, lepile kutije za šibice, sastavljali ukrasi, punili dušeci.

Londonsko siromaštvo nikada nije popustilo. Leti je pola grada smrdelo na izmet. Bilo je više od stotinu kanalizacionih sistema kojima je upravljalo osam različitih komora, *boards*, komunalnih službi. Pri velikim padavinama sve bi se izlilo. Najveći deo izmeta višemilionskog grada završavao je u Temzi. Da bi se rasterao smrad, na prozore Parlamenta kačeno je platno natopljeno hlornim rastvorom. Vrhunac smrada dostignut je 1858, takozvane godine velikog smrada (Great Stink). Tek kad je vlada uzela stvar u svoje ruke, ustanovljen je moderan kanalizacioni sistem.

U to vreme sva prljavština, smrad, isparenja i pomračenja pojačavali su se u dane smoga, zloglasne londonske magle, vrste vrhunskog zagađenja vazduha koje je sve do pedesetih godina devetnaestog veka redovno pokrivalo grad. Magla je stizala naglo, i s vremenom je zabeleženo nekoliko desetina vrsta smoga: crn kao noć, zelen kao flaša, žučkastozelen kao supa od graška, mrk, obično siv, boje čokolade, narandžast. U te dane grad je tonuo u žuti, mrki ili zeleni oblak s tu i tamo ponekom svetlom tačkom od ulične plinske svetiljke, nemoćne, upola paralisanе.

London je bio glavni grad svetskog carstva, ali se to nije videlo na samom gradu. Na Parizu jeste, bio je to glavni grad, a još nekoliko evropskih gradova se modernizovalo na sličan način. Ali London je bio udarac za samopoštovanje mnogih Britanaca. U njihovom glavnom gradu jedva da je bilo lepih trgova i elegantnih bulevara, saobraćaj se gušio, vozovi na parni pogon ukrštali su se na vijaduktima svud iznad ulica, izgradnja železničkih stanica i podzemnih linija pustošili su jedan kvart za drugim, centar je bio okružen četvrtima neuglednih stračara.

Sve je to imalo veze sa srednjovekovnim načinom upravljanja gradom. Formalno, London se sastojao samo od jednog malog grada, City of London, okruženog nizom parohija (engl. *parishes*), ili parohijskih skupina (engl. *vestries*), koje su zajedno upravljale metropolom. Uzastopne vlade ostajale su nemoćne u borbi protiv žestoko branjenih lokalnih prava. U Londonu gotovo nije bilo moguće centralno planiranje koje je u svakoj metropoli neophodno za izgradnju puteva, vodovoda, kanalizacije, železničke mreže.

Londoni haos, to gomilanje svojevrstnih građevinskih stilova bez nekog planiranja, za neke je zapravo predstavljao i politički stav: protiv apsolutne moći jednog vladara, protiv birokratije, protiv tamo nekog Osmana. Tada, a i sada, mnogi Englezi su se čvrsto držali sopstvenog domena. Bili su spremni da se usaglase sa strogim javnim životom ali su kao naknadu tražili veliku slobodu na privatnom planu. U tim okvirima mogli su se ponašati ekscentrično koliko im se htelo. „My home is my castle“ – moja kuća je moj dvorac, moja kućica moja slobodica. Vlast se morala uzdržavati, planeri su imali malo šta da kažu, nered se prihvatao. Tako je nastao, po rečima urbanog istoričara Mihila Vahenara (Michiel Wachenaar), „gradski predeo slobodnog tržišta“.

Nije ostalo na tome. Prljavi London devetnaestog veka prinudio je svoje stanovnike da krenu napolje, a rana izgradnja široke železničke mreže samo je ubrzala taj egzodus. Tako je oko Londona, ranije nego drugde u Evropi, nastala nova pojava: seosko predgrađe, antigrad od vila, domaći front novog, dobrostojećeg srednjeg staleža, gde su se razvile sopstvene norme i vrednosti, sopstven način provođenja slobodnog vremena i konačno sopstveno shvatanje nacije, vere, politike.

Idem na čaj Najdželu Nikolsonu, osamdesetdvogodišnjem izdavaču, piscu dnevnika i bivšem članu Donjeg doma. On je unuk trećeg lorda Sakvila, sin diplomate i člana donjeg doma Harolda Nikolsona i spisateljice Vite Sakvil-Vest, poznate kao glavne ličnosti romana Virdžinije Vulf *Orlando*. Po podne je nebo počelo da se boji a iznad zažarenih pročelja oko imanja Sisingerst Kasla povremeno odjeknu pucnji lova na fazane.

Sedimo u kuhinji gde je petnaestak stepeni. Gotovo ceo zamak je – novac! – ustupljen je Nacionalnom trustu (National Trust) i izletnicima. Nikolson živi sam. Nosi neobičnu postavljenu halju koja se, mislim, u prošlom veku zvala kućni ogrtač.

Bilo je to nezaboravno popodne. On mi priča o životu svojih roditelja, o jednom od najviše opisivanih engleskih brakova, ali najviše vremena proveli smo na isprobavanju potpuno nove mikrotalasne rerne koju je upravo dobio. „Čudo, čudo“, stalno uzvikuje, „ali kako se tu podgreva *mince pie*?“ Pita od mesa.

Učim ga kako da ugrije šolju mleka do vrenja u mikrotalasnoj, a on mi priča o svojoj mladosti na imanju *Knole* – stotine soba i dimnjaka, i o Sisingerstu. „Nismo znali za odnos mati-sin“, kaže bez trunčice dramatike. „Mati je čitavog dana sedela i radila u svojoj sobi u kuli. Za svih tih tridesetak godina bio sam tamo možda samo triput. Virdžinija Vulf je bila ta koja se starala o meni i mom mlađem bratu. Neka čudna dama rekla mi je jednom: „Tebi je ipak poznato da Virdžinija voli tvoju majku?“ Na to sam odgovorio: „Naravno da je voli, svi je mi volimo!“

Virdžinija Vulf je bila idealna tetka. „Naučila nas je da gledamo na stvari kako to čine pravi pisci. Uvek je želela da zna više. ‘Kakve boje je bila jakna tog učitelja?’ upitala bi. ‘Kako je zvučao njegov glas? Kako je mirisao? Pojedinosti, pojedinosti!’ Jednom je upitala dok smo lovili leptire: ‘Reci, kako je to biti dete?’ Sećam se još da

sam odgovorio: 'Znaš ti to vrlo dobro, Virdžinija, i ti si nekad bila dete, ali ja pojma nemam kako je to biti ti, jer još nikada nisam bio veliki.'"

Pitam ga da li ga je opterećivalo što je imao tako slavne roditelje. „Njihov život je prikazan na filmu, napravljena je i jedna televizijska serija, ali oni nisu bili takvi. Harold, moj otac, prikazan je kao neka budala, dok je u stvarnosti bio veoma oštro-uman čovek. S takvim roditeljima obasjava te slava koju nisi zaslužio. Ali, istovremeno, imao sam od toga i mnogo koristi. Dobio sam nasledstvo, ne toliko u novcu koliko u kontaktima i uticaju. I to mi je dalo prirodno samopouzdanje i zaleđe na koje sam mogao da se oslonim. Moj otac je to rekao ovako: 'Mrzeo sam bogate, ali sam bio lud za učenjem, naukom, inteligencijom, duhom. Uvek sam bio na strani potlačenih, *underdog*, ali sam uvek verovao u princip aristokratije.'"

Sledećeg jutra doručak u kafiću. Ispred prozora pada vlažan sneg. Nekoliko umornih ljudi pije kafu. Jedan jede *steak-and-kidney pie*. Između ogedala na zidovima vise slike letnjih rascvetalih balkona i neke terase u toplom, sunčanom selu.

Bulevarki list *The Sun* već se danima bavi uništavanjem nekog nevernog muža, preljubničkog ministra. Činjenice su već odavno objavljene i prežvakavane; a sad ga lagano čereče, kost po kost, raspinja na točak, i na kraju i glava može da ode. „Ko hoće da spava s ovakvim čovekom?“ Takav je uvodni članak od prekjuče a ispod naslova ne baš laskava fotografija žrtve, tu su i dva telefonska broja, jedan za „da“ a drugi za „ne“. „Neki ga nazivaju kepecom, drugi ga porede s račićem, a ipak je ženama privlačan. Zašto?“

Sledećeg dana uvodnik je počinjao sa: „Ravno 966 Engleskinja želi da spava s Robinom Kukom, ali ministru nećemo dati njihove telefone.“ Zamoljen je „vrhunski psiholog“ da objasni ovu pojavu. Na sledećoj strani nalazi se maska s nesrećnikovim licem.

Danas: novinari iz *The Sun*a stigli su u grad s maskama ministra, da vide reagovanje naroda. „U Sohou su svi izbezumljeno napustili kafić.“

Nigde novine nisu toliko pune fascinirajuće loših postupaka kao u Engleskoj. Uvek je u toku neki skandal, uvek se koprca neki političar, seoski propovednik ili direktor banke, a istovremeno zemlja odiše nezamislivim redom. Kada sam prvi put putovao u Englesku, bilo mi je dvadeset godina. Zamišljao sam zamkove, internate, kratko ošišane travnjake, crvene autobuse na sprat i poslovne ljude s crnim polucilindrima. Kliše, mislio sam. Ali iz voza od Hariča do Londona, video sam zaista večernju svetlost iznad zamkova, travnjake i učenike iz internata kako igraju kriket, i London je bio pun polucilindara. Ta zemlja je izgledala tako predvidljivo, tako uredna, pa sam prvih dana imao utisak kako tu ništa ne može da nije u redu, čak se ne može dogoditi ni neka mala saobraćajna nesreća.

Postoji neka međusobna veza između tog reda i te štampe. Nema reda bez nereda. Ta građanska ispravnost je delimično posledica i nečeg drugog: upadljive discipline koju je većina stanovništva dozvolila da joj se nameće još od kraja devetnaestog veka.

Posle 1870. godine krajnja beda počela je postepeno da se smanjuje a posle 1900. godine nastalo je čak kao neko sveopšte blagostanje. Odeća mladih radnika, prvenstveno žena, sve je više ličila na odeću buržoazije: nešto što je bilo nezamislivo još prethodnoj generaciji. Otrprilike u isto vreme nastalo je i britansko političko mnjenje, i levo i desno, donekle oslobođeno klasnog uzorka društva. Naravno, London

je znao za mnoge štrajkove i demonstracije. U leto 1911. godine luka je potpuno mirovala, 20.000 ljudi je štrajkovalo i na kraju se vojska umešala, ali široke skupine su uzgajale ideal „organskog“ društva, zajedničkog ravnopravnog građanskog društva radnika, srednje klase a možda čak i aristokratije.

Da li su svi verovali u to „zajedničko građansko društvo“? Postoji kratak filmski odlomak s derbija iz juna 1913. godine. Konji ogromnom brzinom zavijaju za krivinu, vrat uz vrat. U pozadini se na trenutak nazire masa, muškarci sa slamnim šeširima, jedna jedina žena. Onda se desi nešto tako brzo da je gotovo neprimetno: ženska prilika istrčava na stazu, zbrka figura, onda su konji već prohujali, gledaoci trče ka jedva vidljivoj gomili krvi i odeće. Tako je ušla u istoriju Emili Dejvison, javlja komentator, bacila se s dve zastavice pod kraljičinog konja zbog ženskog prava glasa. Poživela je još četiri dana.

Hteo sam da saznam malo više o toj Emili. Jedino što sam o njoj našao u Britanskoj biblioteci bila je spomenica napravljena ubrzo posle njene smrti, mali ukras u predivnoj kutiji. Na unutrašnjoj strani vidi se ponosna žena u togi s doktorskom poveljom u ruci, usta nešto stisnuta pred fotografom, ali se vidi kako će se ubrzo nasmejati. Nekoliko stranica dalje to je i potvrđeno: Emili je volela život, bila je velikodušna, puna oduševljenja, a pre svega izuzetno vesele prirode.

Emilina istorija čita se kao neka klasična priča o radikalizaciji. Istovremeno, to je priča iz devetnaestog veka, priča na prelomu dve epohe.

Emili Dejvison bila je pristojnog porekla, ali još od rane mladosti bila je posebna. „Neću da budem dobra!“ redovno bi dobacivala dadilji. Kad su joj roditelji umrli, morala je da prekine školovanje. Kao i mnoge žene u njenom položaju, postala je guvernanta a u večernjim satima uspela je da izuzetno uspešno (*cum laude*) završi studije. Ona je predstavljala deo snova i stremljenja devetnaestog veka ali se istovremeno neprestano oštro sukobljavala s naličjem tog istog već prošlog devetnaestog veka: sa socijalnim pritiskom, ljudskom ograničenošću, dvostrukim moralom, stalnim sukobima između želja i mogućnosti.

Nešto pre njenog rođenja, 1869. godine, Džon Stjuart Mil, pod utiskom svoje žene Harijete Tejlor (Harriet Taylor) koja je „patila od učenosti i nije marila za kućne poslove“, objavio je delo *Potčinjavanje žena (The Subjection of Women)*. Iz naslova se tačno vidi o čemu je reč. Zemljom je vladala kraljica, ali žene nisu mogle ništa da kažu. Muž je imao potpunu vlast nad svojom ženom i njenom imovinom. Univerzitetstva zvanja bila su ženama nedostupna, takva situacija trajala je u Kembridžu sve do 1948. godine. Često na istom poslu kao muškarci, žene su zaradivale upola manje od njih. Mnogi pozivi bili su ženama nedostupni. Da bi opstale, mnoge mlade žene morale su da se bave prostitucijom.

Posle 1870. godine došlo je do preokreta. Žene su počele da iznose svoje mišljenje u vezi sa obrazovanjem, dobrotvornim radom, zdravstvenom negom, obaveznom vakcinacijom i prostitucijom. Od 1880. godine velike političke partije osnivale su svoje ženske ogranke; počev od 1900. godine došlo je do niza demonstracija za pravo glasa žena, a 1908. godine prvi put su razbijena stakla na Dauning Stritu 10, dok je 1913. godine delimično spaljen letnjikovac vođe liberala Dejvida Lojda Džordža (David Lloyd George), ne bi li mu se „probudila savest“. Prosto neverovatno koliko su se brzo žene vaspitavane kao viktorske lutke razvijale u moderne lekare, knjigovođe, službenice i nastavnice, učiteljice, ponekad čak i u vatrene feministkinje.

Emili Dejvison stupila je u vezu s tim sifražetkinjama iz čiste bezazlene radoznalosti; čitala je po novinama čudne izveštaje o okupljanju radikalnih žena, i poželela je da to sve vidi i sopstvenim očima. Ubrzo im se priključila. Kad su žene u nedelju 21. juna 1908. godine održale masovne demonstracije, Emili je bila jedna od najoduševljenijih pomagačica.

Nije sasvim jasno zašto je bila toliko ponesena, mogu samo da nagađam. Bila je naprosto uvučena u struju političkih akcija, skupova solidarnosti, snažnih prijateljstava. Gnev nije bio njen jedini motiv. „Bila je gotovo svetački ubeđena“, pisala je njena biografkinja, „da ju je Gospod pozvao ne samo da radi već i da se bori za stvar koju je prigrlila, kao Jovanka Orleanka koja je predvodila francusku vojsku. Molitve su joj uvek bile duge a Biblija joj je uvek bila kraj kreveta.“ Tako je Emili sjedinjavala u sebi suprotnosti svog doba: bila je to mešavina moderne borbenosti i verske zanesenosti.

U tome je išla sve dalje. Tako je 20. marta 1909. godine delegacija žena koje su htele da razgovaraju s premijerom Herbertom Askvitom veoma grubo privedena u policiju. Emili je bila jedna od tih žena. Provela je mesec dana u zatvoru. Bila je ponovo uhapšena 30. jula zbog ometanja nekog političkog skupa Lojda Džordža. Žene su vatreno mrzele tog vođu liberala, verovatno zato što im je po stavovima bio bliži od ostalih. Bio je to žestok čovek, nekada siromašan advokat iz unutrašnjosti Velsa, izuzetno vešt manipulator koji se žestoko borio protiv konzervativaca i koji je bio čvrsto odlučio da Englesku podvrgne velikim socijalnim reformama. Tada je Emili Dejvison dobila dva meseca.

Prva je primenila novo borbeno sredstvo nemoćnih: štrajk glađu. „Kad su me zatvorili u ćeliju, smesta sam razbila sedamnaest prozorskih stakala u paramparčad“, pisala je naknadno prijateljici. „Za kaznu su me prebacili u drugu ćeliju gde je sve bilo osigurano. Tada je počelo pravo škr gutanje zubima. Gladovala sam 124 sata i onda su me pustili. Bila sam izgubila devet kilograma i mnogo mišića. Pretpostavljam da si sad u Švajcarskoj. Pošalji mi koju razglednicu.“ Na zidu ćelije je izgubala: „Borba protiv tirana je poslušnost Bogu. Emili.“

Posle toga ponovo je bila uhapšena, opet je štrajkovala glađu, onda su je grubo hranili veštački, preko sonde. Učinila je na kraju još jedan pokušaj protiv sebe: bacila se sa zatvorskog stepeništa: „Ideja mi je bila da jedna velika nesreća može da spreči mnoge druge. Ali zaštitna mreža je sprečila ozbiljne povrede.“

Emilin put nije bio usamljen. Međutim, veliki deo ženskog pokreta trudio se da što više ostane miran i racionalan, kako bi se razbila slika o „emotivnoj“ ženi koja „po prirodi“ nije sposobna za poslove i politiku. Ali drugi deo radikalizovao je stvar na dotad neviđen način.

U broju glasila *Suffragette* od 26. decembra 1913. godine naišao sam na spisak najznačajnijih akcija u toj godini, ukupno 130. Osvrćem se samo na neke od 22 napada u aprilu.

2. april: zapaljena crkva kod Hampsted Gardena; 4. april: požarom opustošena kuća kod Čorli Vuda; eksplozija bombe na stanici Oksted, prazan voz uništen bombom kod Devonporta; oštećene čuvene slike u Mančesteru; 8. april: eksplozija na zemljištu Dadli Kasla; bomba otkrivena u prepunom kingstonskom vozu; 11. april: uništen paviljon za kriket u Tanbridž Velsu; 12. april: požar u opštinskoj školi u Gejtshedu; 19. april: pokušaj da se ošteti čuveni svetionik u Edistonu; 20. april: pokušaj da se dignu u vazduh kancelarije *York Herald*; 26. april: spaljen železnički vagon u Tedingtonu.

Tako je postepeno nastala dobro organizovana ženska gerila. No po izbijanju Prvog svetskog rata odjednom je nestala. Žene su obustavile sve svoje akcije a vlada je oslobodila sve ratoborne zatvorenice. Ali kako je sve to moglo da se odvija da su okolnosti bile drukčije?

Moram da se osvrnem na kuću za lutke koju sam video u Muzeju Bethnal Grin (Bethnal Green Museum of Childhood), kuću porodice Loub u Kilbernu, čitav edvardijanski ženski svet u minijaturi: spavaća soba, krcata dečja soba, kupatilo, dnevna soba s klavirom i staklenikom, trpezarija prepuna tepiha, ormana, ogleдалa i još mnogo čega, kuhinja s ribom na stolu i dve mačke ispod stola, sve u razmeri jedan prema deset.

Takva porodična kuća bila je u to vreme vrhunski simbol ušuškanosti, ustaljenosti i večne rutine. Emili i njene drugarice saborci sve su to odbacile. Njihov odnos je možda bolje odražavao ono što se dešavalo sa zemljom nego sve kućice za lutke zajedno. Velika Britanija je oko 1900. godine bila mnogo modernija nego što su Britanci želeli da priznaju. Sva tradicija, polucilindri, muški klubovi i institucije u orahovini nisu mogli sakriti da je Siti preplavljen ženskim osobljem, da svuda u školstvu rade žene, da je podela na klase oslabila i da je stara feudalna gospodstvenost nespojiva s ravnopravnošću modernih građana. Jednostavne mačo vrednosti imperije sudarale su se, ukratko, i to frontalno, sa sve većim poklanjanjem pažnje staranju o ljudima, potrošnji, demokratiji i pravima žena.

Između 1900. i 1914. godine u Engleskoj je ispod površine, širokom srednjem sloju, nedostajalo podrazumevajuće jedinstvo kuće lutaka, unutrašnji mir katedrale. Prema rečima Džozii Haris, bilo je to, zapravo, „haotično i amorfno društvo, obeleženo bezbojnim protivrečnim trendovima i shvatanjima, sposobno da se razvija u bilo kom pravcu“. Drugim rečima, bilo je to društvo u kome su živeli jedni kraj drugih ljudi na različitim nivoima istorijskog razvoja: moderni zaposleni što putuju svakodnevno na posao kraj seljana koji još uvek opstaju na isti način kao njihovi dedovi i pradedovi; viktorijanski patrijarsi kraj akademskih žena; kolonijalni osvajači kraj liberalnih ministara.

Emili Dejvison, našavši se usred tih suprotnosti i gonjena svojom verskom nadahnutošću, bila je sve ponesenija. Lagano ali sigurno, počela je sebe da nudi za mučeništva, za žrtvu. U utorak 3. juna 1913. godine opet je bila na slobodi. Dok je išla u povorci ženskog pokreta *All in a Garden Fair*, stajala je neko vreme pred spomenikom Jovanke Orleanke i veselo rekla svojim drugaricama da će tu svraćati svaki dan, „osim sutra. Sutra idem na derbi“. Nije htela dalje da objašnjava. „Čitajte novine, videćete.“ Sledećeg jutra otrčala je još do glavne kancelarije. „Potrebne su mi dve zastave.“ Sad je u svemu bila Jovanka Orleanka.

Ali nije se bila opredelila za smrt. Pri svom poslednjem činu imala je u džepu povratnu voznu kartu treće klase.

4

BERLIN

ZAMAK DORN U HOLANDSKOJ OPŠTINI Utrehtski Hefelruh, poseduje sve što treba da se zna o nemačkom caru Vilhelmu II. Pet vozova su u zimu 1919. godine dovukli u Holandiju ukupno pedeset devet vagona s poslednjom carskom imovinom koja se još uvek tamo nalazi, nagurana u dvadesetak soba srednje veličine i na prostrani tavan.

Vilhelmov svet je obuhvatao, između ostalog, slike s Fridrihom Velikim, portrete s njime, zidove pune bitaka i parada, tapiserije Marije Antoanete, 600 uniformi – većinu je sam kreirao – specijalnu viljušku pomoću koje je car hendikepiranom rukom mogao da seče svoju hranu, vagu *Graven Laufsgewichtwaage 200 kg*, dve pojačane trpezarijske stolice kroz koje car i carica posigurno nisu mogli da propadnu, ormane pune kutija s cigaretama i burmuticama, debelu kožnu fotelju s pultom da se lakše drže govorancije, pozlaćeni toalet marke *Patent Water Flush Chamber*, dvanaest posebnih šolja za toplu čokoladu, album s raskošnim posrebranim koricama *Unser Kaiserpaar*, naš carski par, crtež svadbenog banketa careve kćeri Viktorije Lujze iz 1913. godine sa svim velikim evropskim vladarima još uvek u veselju zajedno za trpezom, a ne treba zaboraviti ni bračnu postelju dimenzija dva sa dva metra.

Osim dvorca u Potsdamu i velike jahte *Hohenzollern*, car je na vrhuncu moći posedovao još tridesetak zamkova i imanja širom zemlje. Svake godine posećivao je jednu trećinu, ponekad samo za vikend. Ništa mu nije bilo toliko prijatno kao da noću putuje zemljom u sopstvenom snežnobelom vozu s pozlatom. Za vreme sezone lova događalo se da za nedelju dana ubije i hiljadu životinja. Kad bi svojim carskim prisustvom udostojio vojne vežbe, morali su uvek da pobeđu svi delovi njegove vojske, mada to nije uvek bilo lako izvodljivo u vežbi. Jahta *Hohenzollern* – trista pedeset članova posade, mesta za osamdeset gostiju – morala je uvek da bude spremna za cara. U Evropi je važio za „zabavljača“ kontinenta, „krunisanog megalomana, za čoveka koji je hteo „da mu je svakog dana rođendan“.

Posle njegovog pada i poraza Nemačke 1918. godine, preostao mu je još samo posed u Dornu sa uštogljenom belom vilom u sredini. Vladao je sobom s vojničkom strogošću: u 9h molitve; u 9.15h novine; u 10.30h cepanje drva, u 12h korespondencija; u 1h ručak; od 2 do 4h spavanje; od 4 do 8h rad i čitanje; u 8h večera. Na travnjaku sam naišao na tri groba njegovih pasa: Arnoa, Topsisija i „vernog Santosa, 1907–1927. Begleite Seine Majestät den Kaiser im Weltkrieg 1914–1918“. Pratio je Njegovo carsko veličanstvo u Svetskom ratu 1914–1918.

Kasnije će mi njegov unuk pričati kako je Vilhelm posle poraza Nemačke i svoje abdikacije bio potpuno utučen. Ali bio je i gnevan. No pred posetiocima je držao govorancije, a 1919. godine je potpuno izgubio „kompas“: „Božja kazna biće užasna. Svetska istorija ne zna za ovakav narod koji je u svemu izdao svog gospodara.“ Misao o ponovnom preuzimanju prestola oduvek je bila prisutna u kući, mada je iza toga uglavnom stajala Vilhelmova druga supruga, prilično mlada princeza Hermina, bezobzirna žena koja se odmah posle caričine smrti smestila u Dorn. Na Božić 1931. godine ađutant Zigurd fon Ilzeman zapisao je u svoj dnevnik: „Već mesecima Dornom kruži priča kako nacionalsocijalisti žele da vrate kralja, sva nada, sve misli, razgovori i pisanje zasnivaju se na tome.“

U progonojstvu, Vilhelm nije više priređivao slavija. Holandska kraljica Vilhelmina nije više htela da ga vidi. Kažu da nije imala poštovanja prema vladarima koji u teška vremena ostavljaju na cedilu svoju zemlju i vojsku. Ali iz njegovih memoara se ispostavilo kako nije bilo ni traga od grize savesti. I dalje je sebe smatrao *caem*. Čitao je sve u vezi s politikom i psihologijom, „prosvećivao“ je svoje posetioce ali sam nije bio u stanju da iz sveg tog znanja i iskustva nešto izvuče. Jednostavno je izvrtao činjenice da bi se uklapale u njegov izmišljeni svet.

Nije bio đavo kako su to ljudi godinama smatrali, čovek koji je pošto-poto hteo da pripremi evropski rat. Pre je bio čarobnjakov šegrt, nesposoban da puštenog duha vrati u bocu. Ili, prema rečima Vinstona Čerčila: „nepromišljen turist koji je bacio opušak pred ulazom u barutanu u koju se zatim Evropa pretvorila“, a posle toga otplovio jahtom i na povratku video kako se „zgradi ne može prići od dima“. „Njegova neosporna bistrina i svestranost, lični šarm i vedrina samo su uvećali opasnosti koje je izazivao zato što su maskirali njegovu nesposobnost“, pisao je Čerčil. „Ali ispod njegove poze i spoljašnjeg prikazivanja, krio se sasvim običan čovek, sujetan ali, sve u svemu, dobronameran čovek koji se nadao da će ući u istoriju kao neki drugi Fridrih Veliki.“

Dorn i Berlin nisu imali ništa zajedničko, ali početkom dvadesetog veka Berlin je odražavao onaj isti životni stav kao i pretrpane sobe u Dornu.

Prema nemačkom turističkom vodiču iz 1900. godine, *Berlin für Kenner* (Berlin za poznavaoce), Berlin je bio „najslavniji grad na svetu“, „prestonica nemačkog cara i kralja Pruske“, „s garnizonom od 23.000 ljudi“, „s podjednako železničke pruge koliko je ima između Frankfurta i Berlina“ i s ukupno 362 miliona građanske štednje u bankama“.

Istovremeno, Berlin je bio i ostao grad koji vrluda kroz vreme, kao neki voz u bekstvu s kružne linije Ringbana. Polovinom dvadesetog veka, pedesetih godina, mogao je jedan isti ostareli Berlinac da priča o uspavanom provincijskom gradu devetnaestog veka iz svog detinjstva, o carskom Berlinu svoje mladosti, izgladnelom Berlinu iz 1915. godine, razuzdanom Berlinu deset godina kasnije, nacističkom Berlinu svoje dece, uništenom Berlinu iz 1945. godine, o obnovljenom, podeljenom Berlinu svojih unuka. Sve je to isti grad u istom ljudskom životu.

Sve to vreme grad se gotovo pola veka, od 1871. do 1918. godine mogao nazivati „carskom prestonicom“. Ako neko stane na nasip Odre 50 kilometara od Berlina, naći će se tačno u sredini Nemačkog Carstva, 800 kilometara od Ahena, 600 kilometara od Kenigsberga, današnjeg Kalinjingrada. Tu se sad nalazi poljska granična carinska postaja.

Berlin je bio *parvenu*, skorojević Evrope, ali s poletom pridošlice, grad je učinio sve da munjevitom brzinom premosti svoje zaostajanje za Londonom, Parizom i Rimom. Neki delovi odišu evropskim grozničavim snom: tamo vila u jugendštilu, onde nešto venecijansko, ovde delić Pariza ili Minhena, stilovi i forme pokupljeni su sa svih strana. Mit o Berlinu je izmišljotina: grad je navodno nastao iz german-skog naselja koje je dobilo ime po čuvenom medvedu, simbolu mesta. Međutim, prvih 600 godina Berlin je bio čisto slovensko mesto. Ni ime nema nikakve veze s medvedima već sa slovenskom reči *brl*, močvara. Znači otprilike „močvarska divota“, i ta reč još uvek postoji u staropoljskom. Ali time, naravno, teško može da počne velikonemačka tradicija.

Putovao sam u Berlin TGC-om i ICE-om brzinom od 300 km na sat, kraj sela severne Francuske, kraj krava s balegom na zadnjicama, kraj žene koja je prostirala rublje, kraj zamišljenog zeca na goljoj njivi.

Onda se pružila prostrana štura nemačka nizija. Sad smo se vozili 200 na sat. Putnici u prvoj klasi razgovarali su samo sa svojim mobilnim telefonima: „Da, stavi taj EP na moje ime.“ „Pogledaj načas da li je ta Fasingerova porudžbina već na netu!“

Posle Vupertala skupina skinheda smestila se na platformi između vagona. Pušili su i pili pivo, ponekad bi se grohotom zasmijali i glasno podrigivali. U restoranu se služio pasulj, gulaš i krompir s kobasicom. Putnici prve klase jeli su čuteći, jedino su pričali skinhedi i kelneri u kuhinji. „Sranje!“ dobacivali su momci svaki čas jedan drugome. „Sranje! Sranje!“ Dan je bio oblačan, nepromenljivo sivkastozelen, sve vreme od Pariza do Berlina.

Sad gledam neko unutrašnje dvorište puno mrkog lišća, deo zemlje po kome niko ne hoda, niko ne sedi niti se igra i iz koga veliko drvo stremi prema svetlosti. Smrkava se. Oseća se sneg u vazduhu. Prozori na drugoj strani su mračni izuzev jedne tople žute površine iza koje neko sedi i piše.

Lepa intimna atmosfera za rad, na članku za moje novine, na iščitavanju. Već danima se bavim dnevnikom Kete Kolvic, vajarke i crtačice u satiričnom nedeljniku *Simplicissimus*, udate za socijaldemokratskog kućnog doktora Karla Kolvica, majke dva sina, Hansa i Petera, energične žene koju je u pristojnoj kući u Vajsenburger Strase 25 život lagano obrvao. Evo kako je doživljavala tadašnji Berlin, citiram:

8. septembar 1909.

Juče s Peterom bila na Tempelhofskom aerodromu. Rajt je leteo pedeset dva minuta. Izgledao je odlučno i lepo. Kad je proleteo pored nas, neki dečacić je rekao: „Je li on živ? Mislio sam da su ga tamo zalepili.“ Severni pol su otkrili podjednako i Kuk i Peri.

30. novembar 1909.

Bila s Karlom i Hansom na trećem Zombartovom predavanju o tome da li postoji jevrejsko bivstvo i iz čega se ono sastoji [...] Govorio je o Jevrejima koji žive u getu i Jevrejima koji ne žive u getu. Zašto španski Jevreji, koji su čisto semitskog porekla, nisu geto Jevreji? Zar se ne mogu na to prinuditi? U svakom slučaju su lepši i idu uspravnije od Jevreja iz geta.

5. februar 1911.

Za vreme pogreba socijaldemokratskog vođe Paula Singera, ispred kovčega išla je cela četvrta izborna jedinica. Povorka je već bila u pokretu ceo sat pre nego što su prošla pogrebna kola. Izgled tih ljudi odmah te rastuži. Toliko loše razvijenih ljudi. Toliko prostih i glupih lica. Toliko bolesnih i izobličjenih. A ipak, kao socijaldemokrati, sačinjavali su pogođan odabir iz naroda.

16. april 1912.

Engleski parobrod *Titanik* potonuo je s više hiljada ljudi. Radnik Zost zarađuje nedeljno 28 maraka, od čega 6 odlazi na stanarinu, 21 daje svojoj ženi. Ona mora da plati krevete i mesta u krevetima, tako da im za preživljavanje ostane 14-15 maraka. U pitanju su Zost, njegova žena i šestoro dece. Najmlađe ima mesec dana [...]. Jedno od starije dece je maloumno. Ženi je 35 godina i već je imala 9 porođaja, troje dece je umrlo. Ali svi su oni rođeni zdravi, kaže ona, kao i ovaj mališa. Posle su oslabili i umrli zato što nije mogla da ih doji kako treba, a izgubila je mleko jer je morala naporno da radi i nije mogla da vodi računa o sebi.

Oktobar 1912.

U Jeni je obrazovano udruženje poligamista. Stotinu odabranih muškaraca želi da ima odnose sa hiljadu odabranih žena s ciljem da se naprave deca. Čim žena ostane trudna, prestaje ovakvo bračno druženje. Sve to u cilju poboljšanja rase.

Novogodišnje večer 1913.

Prošla novogodišnja noć protekla mi je u lošem raspoloženju zbog proricanja rata. Eto, godina je prošla i nije se dogodilo ništa naročito [...] Mati je još živa. Upitala sam je da li bi rado otpočela neki drugi život. Odmahnula je glavom i rekla: „Dosta je bilo.“ Polako se gubi, lagano tone u sumrak.

Moj hotel se zove *Imperator*. To je, zapravo, pre pansion, ogroman apartman oko dva unutrašnja dvorišta, s visokim hodnicima i sobama koje se nastavljaju jedna u drugu. Zgrada je podignuta za vreme carstva kao porodično prebivalište imućnih građana ali već od dvadesetih godina je pansion. Pravo je čudo što je kuća preživela rat. To je Berlin u najboljem vidu: ljubazan, zidovi puni umetnosti, krevetnina, peškiri ne mogu biti belji; najhrskavije pecivo u gradu. Ulaz u taj postojani život, prelepo hrastovo stepenište, uvek miriše na sveže oribano. Hol je prepun pozlaćenih vitica i gipsanih ukrasa. Dve nimfe drže balkon. Susedi imaju gotovo kraljevski ulaz sav u mermeru. Iznad ulaznog stepeništa i ovde vise prazni štitovi. Pročelje je podeljeno polustubovima. Pored teških ulaznih vrata padaju u oči bakarne ploče sa imenima: to je kuća zubara, lekara, agenata osiguranja i pristojnih udovica koje drže pansion.

Ova ulica je jedno veliko kulturno dobro koje propada. Novi berlinski bogataši kopirali su stil svog cara kao što je car svoj grad podizao prema uzorima stare

Evrope. Svud u boljim krajevima grada tako se gradilo, stambene zgrade sa ulaznim vratnicama za kočije, a tu je zapravo ulazio samo ugljar ili mlekar – upadljiva predvorja i stepeništa kao u dvorcima, gospodstvenost prednjeg pročelja se deli, veličanstvenost za pola cene.

Car Vilhelm je davao toj kampanji lični ton. Njegova romantizirana vizija istorije prožimala je ceo grad. Svud po Berlinu videla se Vilhelmova ruka: u brojnim krilatim statuama božanstava, u mnogobrojnim muzejima, u 35 neogotskih crkava – bio je to caričin poseban hobi – u hiljadama hrastovih listova, lovorovih venaca i s drugim „nacionalnim“ simbolima, u bakarnoj statui punačke lažne berlinske boginje Beroline kraj Aleksanderplaca, u Zigfridima s carskim mačevima, Germanijama s pobedničkim kočijama. London i Pariz imali su dugu istoriju, Berlinu je nedostajao taj kontinuitet, ali kroz te „instantne“ spomenike popunjena je istorijska praznina.

Vilhelm je bio pod dubokim utiskom Engleske, svog najvećeg suparnika, i kopirao je sve što je mogao: Kju Garden u Lihterfeldu, Oksford u Dalemu, čuvenu okruglu čitaonicu iz Britanske biblioteke u svojoj Carskoj biblioteci. Sve je, naravno, moralo da bude dosta veće od originala u Londonu. U Tirtgarten (četvrt s vladinim institucijama i rezidencijama odabranih) po njegovom nalogu izgrađena je Pobednička aleja duga 700 metara, oivičena mermernim statuama, za večnu slavu svojih predaka a pre svega svoju. Večnost je, uostalom, trajala kratko: mermerne statue izbornih knezova – „kao da su od Mikelandelove ruke“, mislio je Vilhelm – bile su posle Drugog svetskog rata odmah razbijene i bačene u kanal. Sad ih opet ima nekoliko u Pobedničkoj aleji u Tirtgartenu.

Uz to, Vilhelm II je imao i konkretan cilj. Nemačka u usponu morala je da se bori ne samo protiv one iste unutrašnje napetosti kao Velika Britanija i Francuska, ona je pre svega bila jedna od najmlađih nacija. Kad je Vilhelm stupio na presto 1888. godine, zemlja je postojala manje od dve decenije. Većina stanovništva nije sebe smatrala Nemcima već Saksoncima, Prusima ili Virtemberžanima. U svakom gradu, svakoj dolini govorio se drugi dijalekt. Samo su viši slojevi govorili hoh dojč (Hoch Deutsch), visokoparni nemački, književni jezik; obični Nemci često su na putovanju imali muke da se međusobno sporazumevaju. Na mesnim dvorovima u Minhenu, Drezdenu ili Vajmaru još uvek je vladalo plemstvo, rangovi i privilegije su se i dalje brižljivo negovali. Bavarska, Virtemberg, Saksonija i Baden imali su sopstvene vojske, sopstvenu valutu i poštanske marke, čak i sopstvenu diplomatsku službu.

Istovremeno, mlada Nemačka imala je velike aspiracije i na međunarodnom političkom planu. Evropa je decenijama živela u relativnom miru, u sistemu za koji se često moglo sažeto reći: u Evropi vlada ravnoteža, van Evrope vlada Engleska. Veliki pruski kancelar Bizmark hteo je da novonastalu silu ujedinjene Nemačke samo prilagodi tom sistemu i to mu je u početku čudesno dobro uspevalo. Mirno i mudro pustio je da se Evropa navikne na nove odnose. Bio je prebrodio najveće rizike: savez Rusije s Francuskom, između kojih je Nemačka bila priklještena, večno balkansko pitanje koje je moglo da naruši sve, da ne pominjemo mogući rat između Rusije i Austrije u koji je Nemačka mogla da bude uvučena. Bizmarkova Nemačka, kako je naglasio Sebastijan Hafner, diplomat i pisac, bila je zadovoljna nacija.

Godine 1890. Bizmarka je potisnuo mladi Vilhelm i to je bio kraj te mirne sigurne politike. Car i njegovi novi ministri bili su predstavnici nezadovoljne, nemirne, potcenjene Nemačke. Kao što je osamnaesti vek bio francuski vek, devetnaesti vek

engleski, tako je dvadeseti vek u njihovim očima morao da bude nemački, što je i bio u izvesnom smislu. Oko smene vekova, Nemci su počeli da grade ogromnu flotu, kao odgovor na britansku pomorsku moć. Održavali su staro neprijateljstvo s Rusijom i Francuskom i time su bacili dve zemlje u zagrljaj. Otpočeli su trku u naoružanju. Njihovo razmišljanje i delanje sve se više usmeravalo na izmenjenu koncepciju bezbednosti: izvan Evrope vlada ravnoteža, u Evropi vlada Nemačka.

Novoj nemačkoj naciji, i pored sve moći koju je grabila za sebe, nedostajao je onaj prirodni status, ono podrazumevanje starijih zemalja kao što su Francuska i Velika Britanija. S jedne strane, razvijalo se moderno građansko društvo s poslovnim životom koji je cvetao. S druge strane, odluke je još uvek donosilo nekoliko stotina aristokratskih porodica i s njima povezana kasta visokih službenika i oficira, koji su vladali prema carevim željama. S jedne strane, samosvest Nemaca rasla je iz godine u godinu. S druge strane, Nemačka je stalno bila nesigurna u svojoj nacionalni karakter, čak i u sopstvenu teritoriju jer su Nemci još uvek živeli svuda izvan granica. Nemačka država je, ukratko, bila mnogo manja od nemačke nacije.

Vilhelm II je morao da tu nepovezanu zemlju na neki način emotivno poveže. Kao kod svake nove nacije, podanici su morali da steknu osećaj: ovde želim da pripadam, ovo je velika stvar, ovo će nas izvući iz kaljuge života. Zato svaka nova nacija gradi spomenike, glomazne državne zgrade i, ako je potrebno, čitav glavni grad. Car Vilhelm otišao je još dalje. Odabrao je kao oblik svoje vladavine nazovionalni stil, vrstu teatralnosti kakva je odgovarala njegovoj ličnosti. Tako je, po rečima nemačkog istoričara Mihaela Štirmera, nastao vladajući sistem uz mnogo propagande, naduvanih gestova, zavodljivih pogleda, nešto veoma staro i nešto veoma novo, i ništa od toga stvarno, naprosto ono: „hleba i igara“.

Vilhelmova teatralnost se ni u drugim pogledima nije uklapala. Nemačka već odavno nije bila zemlja zastava, lovorovih venaca i mermernih izbornih knezova. Kao i Velika Britanija, pored sveg prikazivanja tradicije, pretvorila se u svestranu modernu naciju s mnogobrojnim intelektualnim ekonomskim i kulturnim vezama s ostalim svetom. U Britaniji je veliki deo tradicije imao određenu istorijsku podlogu, i ona je uživala veliku narodnu podršku. Površni spoljni oblici koje je ustanovio Vilhelm bili su prazni i stigili su prekasno.

Zanimljivo je što je tu kontradiktornost sam Vilhelm nosio u sebi. Njegovi oblici bili su nostalgični, ali, istovremeno, neobično ga je zanimalo sve što je novo. Kad je čuo kako se američki cirkus *Barnum & Baily* nalazi na turneji po Nemačkoj i kako se cirkuski vagoni neverovatno brzo utovaruju i istovaruju, smesta je poslao nekoliko oficira da istraže stvar. Posle toga je nemačka vojska smesta prihvatila nešto od te cirkuske tehnike. Mnogo toga je modernizovano zahvaljujući Vilhelmovom oduševljenju. Za vreme njegove vladavine Berlin je, pored Njujorka, bio najglavniji centar na svetu što se tiče hemije i elektrotehnike. Ogromno preduzeće kao što je Siemens procvetalo je prvenstveno zbog izuzetno velike količine novca i pažnje koju je vojska uložila u razvoj telegrafije, telefona, radija i drugih modernih komunikacionih sistema. Pruska železnica sa oko pola miliona zaposlenih, predstavljala je najveće i najorganizovanije preduzeće u Evropi. Gužvu na berlinskom Potsdamskom trgu savremenici su opisivali kao „zaglušujuću“. Tuda je 1896. godine dnevno prolazilo oko 6.000 teretnih kola, 1.500 privatnih kočija, 7.000 hiljada kočija za iznajmljivanje, 2.000 omnibusa i 4.000 tramvaja.

Vilhelmova Nemačka nije bila samo reliktnog jednog mistika, nepostojeća prošlost, bila je, kako s pravom piše britanski urbani istoričar Piter Hol, prva moderna

država na svetu s vojnom industrijom. Bila je to kombinacija krajnosti, zaprepašćujuća borba starih snova i modernog doba.

Veći deo ondašnjeg Berlina je nestao, ali je Vilhelmova katedrala, Dom (1905), preživela sve. Tu još uvek govori car. U mladosti je verovao da je Božje oruđe na Zemlji i da je svaka kritika njegove politike čisto bogohuljenje. Crkve su dobijale imena po Hoencolernima, i to s razlogom.

Dom je neka vrsta kombinacije svetskih crkava: rimskog Svetog Petra, londonskog Svetog Pavla i pariskog Notr-Dama. To je smeo pokušaj da se jednim zahvatom obuhvati cela renesansa i osamnaesti vek. Nije se štedelo zlato, mermer, novac, a ni trud. Zgrada ipak izgleda pomalo kao neka nazovikatedrala u Arizoni. Za sebe je Vilhelm sagradio ogromnu ložu, veliku kao učionica, s crvenim mermernim stepeništem po kome je konj mogao da otkasa gore. Levo i desno od carske lože posmatraju nas odozgo apostoli i izborni knezovi, jer pred bogom su svi jednaki, naročito car.

U prolazu sam slučajno naišao na neko slavlje u carskoj kripti: izborni knez Johan Cicero Brandenburški (1455–1499) bio je mrtav tačno petsto godina, i na njegovom besprekorno čistom sarkofagu – atmosfera se ne razlikuje od one u garaži za parkiranje – leži svež venac s lepom crnom trakom. Za vreme svečanog posvećenja katedrale, Vilhelm je obećao nemačkim crkvenim velikodostojnicima da će od Berlina napraviti drugi Vatikan. Posle toga se toliko stvari dogodilo u toj crkvi – blagoslov oružja 1914. godine; sedmične mise za Hitlera, Geringovo venčanje, tako da je pravo čudo što se zgrada i donekle održala, jer je u Drugom svetskom ratu bila teško oštećena.

Bio je tu, naravno, i onaj drugi Berlin, grad kasarni za iznajmljivanje – ogromnih stambenih blokova koji su postavljeni oko jednog, dva, ponekad i tri unutrašnja dvorišta, stotine mračnih stančića, košnice koje su ceo dan bazdile na pelene i kiseo kupus. Kao London i Pariz, Berlin je takođe imao da se nosi sa eksplozivnim porastom broja stanovnika: od milion stanovnika 1870. godine na skoro 4 miliona 1914.

Na kraju je svaki kvadratni metar iskorišćen za izgradnju. Gradska uprava jedva da je davala neka uputstva osim najmanjih mera za unutrašnje dvorište 5,34 sa 5,34 m, minimalan prostor za okretanje vatrogasnih kola sa zapregom od dva konja. Samo ime kaže sve, bile su to „kasarne“, blokovi zgrada crvene i oker boje koji su preplavili grad, mesta gde ne žive pojedinačne porodice već „masa“.

Ništa nije ispalo od Hobrehtovog integrisanog grada: *Berenfirer* (*Bärenführer*) iz 1912. godine savetovao je avanturistički raspoloženim posetiocima da naprave oko grada kružnu turu Ringbanom, železničkim prigradskim prstenom i bace pogled na jedan drugi Berlin, gde živi „ljudska masa“. Naišao sam na žalbu stanovnika kvarta Prenclauer Berg kako nema dovoljno klozeta. Pruski činovnik je odgovorio da prosečno obavljanje stolice traje 3–4 minuta, računajući i vreme da se odeća dovede u red i da „ako stolica traje čak deset minuta, za 12 sati preko dana ima dovoljno vremena da se klozetom koristi 72 dve osobe“.

Berlin je važio za jedan od najčistijih, najefikasnijih i najbolje održavanih gradova Evrope, a istovremeno grad je imao nešto neugodno hladno. Poljski pisac Jozef Kraševski video je ulice pune vojnika, što hodaju kao mašine, odmerenim korakom, ali to nije sve: „Njih je podražavao ulični prodavac, kočijaš, portir, čak i prosjak.“ Bio je to grad, pisao je, koji je strog, uredan, poslušan i disciplinovan, „kao da je stalno u opsadnom stanju“.

Sad, početkom 1999, sve je sasvim drukčije, sad se Zapadni i Istočni Berlin oprežno trude da se naviknu jedan na drugog, kao bračni par posle duge rastavljenosti. U pogledu odevanja i životnog stila Berlinci se s mukom zbližavaju, ali u zajedničkim stanovima još uvek vlada veliki nered. Zapadnoberlinski vozači automobila udaraju stalno o istočnonemačke tramvaje, to je pojava koje su se odavno odvikli. Istočnoberlinska kanalizacija redovno stvara ogromne rupe na površini kolovoza: komunističke vlasti su proteklu polovinu veka zaboravljale da pored izvojevane klasne borbe povremeno treba održavati i podzemne cevi i galerije. Ili negde pukne vodovodna cev, pa ponekad na ulici šikljaju ogromni gejziri.

Ispred ulaza u Dom nalazi se posiveo komad betona. Nekada je to bio spomenik u znak sećanja na antifašistički otpor mladih komunista. „Za večno prijateljstvo sa Sovjetskim Savezom“. Sad stoji na četiri drvena bloka, spreman da ga odvuku. I to je sad već obavljeno.

Kod mene na uglu, na Kurfirstendamu, mogu se, između ostalog, videti „šibicari“. Oko dvanaest počinju mali kockarski preduzetnici svoj dnevni posao. Početak uvek otkriva mnogo. Tim se sastoji od petorice ljudi. Jedan je „bacač“, mršav čovek koji izuzetno vešto premešta tri kutije od šibica preko kuglice, a ostala četvorica su „igrači“. Svi su u kožnim jaknama istočnoevropskog kroja, svi osim sedog čoveka u dugom kaputu kamilje boje, pravi gospodin čovek. Bacač razmota prostirač, čučne i počinje da „mađija“ kutijama od šibica. Igrači počinju da mame naivčine. Jedan „dobija“, uvećava svoj iznos i počinje nezgrapno da skakuće. „Gospodin“ klimne glavom odobravajući, odigra povremeno igru. Ono što najviše očarava je smeh: svaka tri minuta ljudi u crnoj koži prasnu u smeh i lupaju se po ramenima, složni i veseli. Berlin je za Evropu, piše Osvald Špengler, „vavilonska kurva“. Ovde se sve dešava, misli naivčina, ovo je nešto za mene.

Berlinski telefonski imenik još uvek je pun poljskih, čeških i ruskih imena. Oko 1900. godine više od 60% stanovnika Berlina bili su imigranti ili deca imigranata. Za posetioca, grad je imao u sebi nešto američko, nešto kao Čikago. Goli trgovi i bučne kuće podsećali su slikara i pisca Karla Šeflera na „američke ili australijske gradove, nastale u dubokoj divljini“. Godine 1910. on opisuje grad u knjizi poznatoj pod naslovom koji mnogo govori: *Berlin: sudbina jednog grada* (*Berlin: Ein Stadtchicksal*), i kaže kako u modernom Berlinu nema ni traga od rođenog „gospodina“, zato što je „grad preplavilo prosto stanovništvo iz unutrašnjosti, pristiglo iz istočnih ravnica, namamljeno obećanim amerikanizmom“.

Ovo poslednje je, naravno, besmisleno: te siromašne seljake nije privukla gradska kultura, njih je, pre svega, očajanje proteralo iz sela. Ali osećanje brzine i otuđenosti izazivalo je određenu reakciju u gradu, pesimizam napretka, nostalgiju za tradicionalnim nemačkim društvom, što god to bilo. Pod motom *Napolje iz Berlina* oko 1910. godine svakog vikenda su velike skupine mladih marširale u prirodu. Vođu tih *Wandervögela* (Ptica šetačica) svi su pozdravljali rukom podignutom ukoso i uzvikivali: „Hajl!“ Kete Kolvic žalila se u svom dnevniku kako je njen mlađi sin Peter oduševljen član te organizacije i kako se oblači u tačno propisanu „prirodnu“ odeću i kako podražava vođe do najmanjih sitnica.

Čega su se Berlinci plašili? Rata ne. U njihovim očima rat je bio gotovo ritual, čista hrabrost i slava. Socijalizma i uzdizanja nižih klasa? Donekle. Gubitka teško stečenog građanskog blagostanja? Verovatno. Sopstvenog pada? Novog? Nepoznatog?

Sigurno. Tobožnjeg „jevrejskog sindikata“? Ne svi, ali neki slojevi stanovništva posiguerno jesu.

Koreni tog antisemitizma dopiru duboko, čak u srednji vek. Posle nekoliko sjajnih godina, Berlinska berza se srušila 28. oktobra 1873. godine. Odmah je usledila lančana reakcija bankrotstava velikih fabrika, železnica, društava za investicije, a mnogi građani su preko noći izgubili svu svoju uštedevinu. Ekonomija se posle toga brzo oporavila, ali psihološki učinak prenosio se generacijama. Oko 1900-1910. godine u Berlinu je živelo mnogo bojažljivih malograđana koji su sa zavišću i mržnjom gledali imućne Jevreje kako se voze gradom. Na univerzitetima se razvilo mišljenje koje je takozvanom raspoloženju „zavere“, „truljenja“, i „izdaje“ davalo pseudonaučnu osnovu, teorijama o parazitskim Jevrejima i germanskim „nosiocima svetla“, o pokvarenom gradu i čistom germanskom tlu. Bizmarkov bankar Gerson fon Blajhreder prvi je Jevrejin koji je uzdignut do plemstva, jedva da je mogao da kroči kod poznatijih porodica; na dvorskom balu niko nije igrao s njegovom ženom sve dok jedan oficir nije dobio izričito naređenje da to učini.

Istovremeno, umetničku i intelektualnu klimu u Berlinu sve su više određivali liberali, široko obrazovane građanske porodice, a u toj sferi Jevreji su igrali značajnu ulogu. Isto je važno i za socijalistički pokret. Uz to, oko 1910. godine gotovo niko u Berlinu više nije govorio o tim Jevrejima, a to je važno i za Varšavu, Krakov, Beč i druge velike evropske gradove. Ta skupina je postala suviše heterogena, raznovrsna. Činili su je ortodoksni vernici i komunisti, ateisti i rasisti, cionisti svih vrsta i mera, liberali i socijaldemokrati. Većina već odavno nije razumela jidiš, imigranti su govorili desetine jezika i narečja, berlinski Jevreji su se prvenstveno osećali kao Nemci. Većina ih se potpuno sekularizovala. Od svih poznatih nemačkih Jevreja više nijedan nije imao nikakve veze s jevrejskom verom.

Uspeh tadašnje jevrejske zajednice video se i po delimično restauriranoj sinagogi u Oranijenburger štrase, nekada najvećoj jevrejskoj bogomolji u Nemačkoj, sa oko 3.000 sedišta i osvetljenom kupolom visokom preko deset metara koja je oštro strčala naspram berlinskog obzorja. Bila je to zgrada trijumfa: zanimljivo je mesto kupole ne iznad tore kako je uobičajeno, već bliže ulici da bi zgrada izgledala još moćnije. Pogledajmo fotografije svečanog otvaranja: svako ko je nešto značio u tadašnjem Berlinu bio je prisutan.

U velikoj sinagogi i dalje su se održavali skupovi i koncerti posle Hitlerovog preuzimanja vlasti 1933. godine. Tamo još uvek visi spisak: 9. februar 1935, koncertna izvedba *Radosti zime*; 11. novembar 1935. skup zajednice povodom „emigracije“; 20. novembar 1935. koncert za Jevrejsku zimsku pomoć, s izvođenjem *Uništenja Jerusalima* Ferdinanda Hilera; 15. februar 1936. sastanak na temu: *O jačanju osećanja pripadnosti članova zajednice*; 13. mart 1938. sećanje na žrtve Velikog rata; 24. april 1938. izvedba Hendlovog oratorijuma *Saul*. Za vreme takozvane Kristalne noći novembra 1938. godine, kad je izvršen organizovani napad na Jevreje, zgradu je spasao neustrašivi policajac iz 16. policijske stanice na Hakeše placu, Vilhelm Kricfeld koji je s pištoljem u rukama isterao šturmbatlung (Sturmabteilung, SA) jurišnike, iz već zapaljene zgrade. Poslednja izvedba bila je 31. marta 1940. godine: završni koncert za Jevrejsku zimsku pomoć.

Gledam fotografije iz 1933. godine. Odeljenje za devojčice u Auerbahovom sirotištu, nekoliko devojčica igra se u dečjoj kuhinji, dok dve ponosno guraju kolica s lutkom, oči blistaju.

„Mir, savezništvo i saradnja zamislivi su samo među narodima i zemljama koje znaju ko su“, pisao je prezident Češke Vaclav Havel, jedan ljudski vek kasnije. Time je dodirnuo duboku istorijsku istinu. „Ako ne znam ko sam, ko želim da budem, šta da postignem, gde počinjem i gde završavam, onda su moji odnosi s ljudima koji me okružuju kao i sa ostatkom sveta neizbežno napeti, sumnjičavi i opterećeni kompleksom manje vrednosti koji se možda skriva iza naduvanog samopouzdanja.“

To važi za ljude, ali i za odnose između država, a naročito za situacije u kojima se slabost države i ljudi manje-više podudaraju.

U jugoistočnom delu Berlina, iza mesta gde se spaljuje đubre i fabrike kablova, nalazi se Kepenik. To predgrađe se 1906. godine pročulo u svetu kad je nezaposleni obučar Vilhelm Foiht obukao staru kapetansku uniformu, naredio četi vojnika da ga prati, zauzeo opštinsku zgradu i po „naređenju Njegovog veličanstva“ sredio da mu se uruči gradska kasa s 4.000 maraka.

Kasnije sam video fotografiju tog kapetana iz Kepenika, neverovatan jadničak s prevelikom šapkom. Kepenik je priča o društvu gde je šapka svemoćna, ma kako izgledao onaj koji je nosi. Car je dozvoljavao oficirima da u „njegovom“ gradu rade šta hoće. Vojska je morala da bude slobodna od bilo kakvog spoljašnjeg uticaja. Vilhelm je usedmostručio broj oficira, ali aristokratija je ostala na vlasti. Dakle, vojna lica nisu prelazila u građanski stalež ali građani su se militarizovali. Kasnije se ispostavilo kako kapetan iz Kepenika nikada nije bio u vojsci, čitav taj poduhvat izveo je manje-više instinktivno. I svi su naseli. Posle vekova poniženja od francuskih i austrijskih trupa koje su pljačkale širom podeljene Nemačke, vojna klasa je postala najvažniji nemački masovni simbol. Vojska je postala simbol nemačke nacije, „šuma koja maršira“, kako je to rekao Eljas Kaneti, „zatvorena masa“. Ko odatle ispadne nije više Nemač.

Sve to ne znači da je car Vilhelm II imao u vidu rat. Vojska je za njega pre svega bila oblik, način da organizuje svoju mladu zemlju. Rat je bio nešto sasvim drugo, u očima njegove generacije nešto herojsko i romantično, ali ne i stvarnost. Na kraju će ipak pobediti veličanje Vagnera, romantike, *Reinheitskultur* (kultura čistunstva), nostalgija za šumskom kućicom, čitav Vilhelmov svet iz bajke konačno će pobediti sav racionalizam stratega, menadžera, finansijera i naučnika.

„Ako se čovek sad, u miru, upita zašto se Evropa 1914. bacila u rat, neće naći nijedan razuman razlog a ni povod“, pisao je kasnije Štefan Cvajg. „Nisu bile u pitanju ideje, niti su bile u pitanju male pogranične oblasti; ne mogu da nađem drugo objašnjenje osim viška energije, tragične posledice unutrašnje dinamike koja se nagomilavala četrdesetak godina.“

Kapetan iz Kepenika je na kraju uhvaćen. U međuvremenu postao je toliko popularan da ga je sam car posle dve godine pustio na slobodu. Po njegovom slučaju snimljen je film, priča je zabeležena na navoštenim gramofonskim pločama. Karl Cukmajer napisao je na tu temu pozorišni komad i često pričao o tome Berlincima koji se rado smeju sopstvenim neobičnostima. Jedna od tih ploča s glasom obučara Fojhta još uvek se nalazi u kepeničkom Zavičajnom muzeju (Heimatmuseum). Hteo sam da doživim tu čaroliju.

Usput sam sreo nekoliko desetina starih ljudi koji su u kišovitom parkiću proslavljali Krvavu sedmicu u Kepeniku. Sadašnji gradonačelnik je čitao imena dvadeset četvorice Jevreja, socijalista i komunista, koje su januara 1933. godine u tom istom čestitom Kepeniku nasmrt izgazili pripadnici SA. Još je oko osamdesetak ljudi je prebijeno i ubogaljeno.

Posle toga razgovarao sam s Holandankom, nekadašnjom članicom pokreta otpora, koja se zaljubila u svog oficira za vezu iz nemačkog komunističkog podzemlja i posle rata ga je sledila. Hteli su da zajedno grade novu, garantovano nefašističku DDR. „Ovde sam provela vek s običnim ljudima i delila s njima brige“, rekla je. „Sve je nas đavo napravio od istog materijala, i to još s rasprodaje.“ Zvala se An de Lange. U Kepeniku se sva smanjila i naborala, ispričala je svoju priču i odmah se udaljila.

Muzej je već uveliko bio zatvoren. Raspukli kapetanov glas nisam nikada čuo.

5

BEČ

ČETVRTAK 28. JANUAR. Brzi voz Berlin-Prag-Beč. Susnežica. Nad obzorjem se nadnose crno-sivi oblaci. Češki vagon-restoran miriše na supu i toplu pitu od jabuka. Već satima sam jedini gost. U kuhinji stoji kuvar s velikom belom kapom i ništa ne radi, kelner počinje da se ponaša prema meni s potištenom odanošću. U međuvremenu prolazimo pored smrznutih reka, čitavog sveta zarđalog gvožđa, pored putarskih radnika s pocrvenelim nosovima, vatri kraj bankine, sela gde se plavičasti dim sanjivo diže iz dimnjaka i svuda pada sneg.

Prolazimo pored neke reke, centrale sa cevima koje isparavaju, pored stanice oker boje s prljavim transparentom i starca s dečjim kolicima punim pomorandži. Kondukter izgleda kao mudri stari profesor.

Posle Praga pahuljice se gone i jurcaju, vetar zavija, u daljini zviždi lokomotiva. Moramo da čekamo pred nekom bezimenom stanicom. Iz neke kuhinje dopire svetlost. Žena staje za radnu površinu sudopere, kupa golo dete koje stoji u njoj. Onda oboje otklize dalje. Malo kasnije smo u Beču.

„Vesela apokalipsa“, tako su nekad nazivali ovaj grad, tu čudnu mešavinu kreativnosti, građanstva, ljudskih patnji, moći, saučesništva i shizofrenije. Oko 1914. godine bio je to centar moći ogromnog carstva koje je patilo od velikog nedostatka: nije više imalo nikakvu funkciju osim da se vrti oko svoje ose.

U prošlim vekovima austro-ugarska dvostruka monarhija igrala je važnu ulogu u srednjoj i istočnoj Evropi. Habzburški carevi vratili su južne Nemce majci crkvi. Potukli su otomanske Turke na vratnicama Beča. Pustili su da Nemci, Mađari, Rumuni, Italijani, Ukrajinci, Srbi, Hrvati, Poljaci, Slovenci, Slovaci, Česi, Jevreji i Cigani žive zajedno u miru. Povrh svega, u gotovo orijentalnim krajevima Balkana krenuli su s kulturnom protivofanzivom. I tamo su zaveli zapadnjačku upravu i pravni sistem koji funkcioniše.

Posle toga carstvo je lagano počelo da propada, pretvorilo se u prekrivač od zakrpa raznih narodnosti koje je držao na okupu stari car Franc Jozef I. „Car je bio star čovek. Bio je najstariji car na svetu“, pisao je Jozef Rot u *Radeckom maršu*, svojoj klasičnoj priči o propasti tog sveta. „Oko njega trčala je smrt, ukrug, ukrug, i kosila je i kosila. Polje je već bilo potpuno prazno, samo je car još stajao i čekao, kao neka zaboravljena srebrna vlat.“

Početcem dvadesetog veka carstvo je još uvek važno za supersilu. Sa skoro 50 miliona stanovnika 1910. godine, bilo je na drugom mestu u Evropi, posle Nemačke (65 miliona). Zatim su dolazile Velika Britanija (45 miliona) i Francuska (skoro 40 miliona). Stanovništvo Beča se udesetostučilo: sa oko 230.000 stanovnika 1801. godine na 2 miliona 1910. Tu su se okupili aristokrati iz celog carstva sa svojim kočijašima, sluškinjama, građevinarima, kurvama i lakejima neophodnim za udoban

život. Iz cele Habzburške monarhije, kao i drugde, pohrlili su u carski grad brojni siromašni seljaci, sanjajući o blagostanju i sreći. Uz to, stigle su i desetine hiljada osiromašenih Jevreja koje su pogromi u Rusiji, Poljskoj i Galiciji proterali na zapad.

Beč je bio kao neka građanska Arkadija i pisci kao što su Rot i Cvajg pisali su o tome kasnije s nostalgijom. Ali ko nije pripadao građanskim krugovima imao je težak život. Potražnja stanova bila je veća nego bilo gde u Evropi. Godine 1910. jedva 1% Bečlija živeo je u sopstvenom porodičnom stanu, 7% kuća imalo je kupatilo, a manje od jedne četvrtine klozet. Bilo je mnogo osoba koje su iznajmljivale ne sobu već samo mesto za spavanje u krevetu. Veliki broj Bečlija kašljao je i bolovao je od tuberkuloze i crevnih bolesti zbog zagađene pijaće vode.

„Danas, pošto je opasno nevreme odavno sve opustošilo, konačno znamo da je taj svet sigurnosti bio „kula u vazduhu“, pisao je Štefan Cvajg mnogo godina kasnije. „No ipak, moji roditelji su živeli u njemu kao u kući od kamena.“ Nagli raspad ogromnog Habzburškog carstva 1918. godine bilo je za njega i gotovo sve njegove savremenike zaprepašujuće iskustvo. Skoro svi bečki pisci su posle lupali glavu pitanjem: Zašto? Zašto su Nemci posle 1918. godine mogli da se bez mnogo problema oprostite od dinastije Hoencolerna? Zašto se život u Velikoj Britaniji i Francuskoj naprosto nastavio? Zašto se raspala samo Austrougarska? I kako to da se Beč, taj simbol slavnog carstva, odjednom pretvorio u čudovišnu ribu koja traži vazduh u gotovo presušenom moru?

U Ringštrase se na prolaznika sručuje čitava evropska istorija gradnje. Bila je to „*via triumphalis*“ cara Franca Jozefa i liberalne buržoazije, večni Ring, prsten, u kome svaki šetač pređe dnevno propisanu stazu između Kerntnerstrase i Švarcenberglaca, gde sad stare dame prikazuju svoje bunde a tramvaji lagano promiču.

Ring je sagrađen 1865. godine oko srednjovekovnog Beča na mestu gde su srušene stare tvrđavske zidine. Tako je nastalo područje široko pola kilometra i dugačko četiri kilometra, ispunjeno hotelima, palatama starih i novih bogataša, skupim stanovima za istaknutije građane i velikim javnim zgradama kao što su Parlament (neohelenistički stil), Opština (neogotski stil) i Gradsko pozorište, Kraljevska opera (Hofopera), Berza i Univerzitet (sve u neorenesansnom stilu).

Stari grad ovde nije srušen, kao u Parizu i Briselu već je preuzet kao dragi kamen u prsten novogradnje. Zatvoren u zidine, zagušljiv srednjovekovni Beč je otvoren jednim potezom. Ring je dobio ulogu prelazne oblasti prema predgrađima i radničkim kvartovima koji su ležali izvan njega. Uz to, ova široka saobraćajnica, kao u Parizu, imala je i važnu vojnu ulogu: trupe su se mogle svuda brzo ubacivati u slučaju nereda. Na strateškim mestima podignute su kasarne, kao i impozantan blok Arsenala.

Beč je, pored Berlina, bio evropska metropola koja se najbrže razvijala, ali je istovremeno bio i grad koji je živeo u prošlosti. Telefoni i liftovi bili su retkost, većina odeće se šila ručno, a do 1918. pišaće mašine su u državnim kancelarijama bile tabu. Na smeni vekova više od polovine stanovnika živelo je od malih preduzeća, poseda koji su žestoko branjeni od spoljne konkurencije. Do 1900. godine bilo je zabranjeno da se u Beču otvaraju robne kuće.

Beč je, nasuprot Berlinu, uvek ostao potrošački grad, centar u kome je aristokratija živela kraljevski od prinosa sa svoje zemlje i drugih poseda. Zato je postojala ogromna uslužna mreža: krojači, obučari, portiri, arhitekta, lekari, psihijatri, umetnici, i da ne zaboravimo muzičare, glumce, *süsse Mädel* (slatke devojke). Ali Beč nikada nije bio dinamičan industrijski i finansijski centar kao Berlin i London.

Međutim, i tu je nastao grad s velikim unutrašnjim suprotnostima. S jedne strane, atmosfera je bila veoma konzervativna i formalna zbog opšte zavisnosti od carske i aristokratske moći; s druge strane, vladala je krajnja racionalnost i intelektualnost, jer su se tu okupili talenti iz celog carstva.

Struktura grada bila je pomalo kontroverzna kao i svi vidovi života u Beču. Grad je davao sve od sebe da prizove osećanje strahopoštovanja prema carskoj moći, i ne samo to: gradski plan je bio direktni odraz carskog reda. Istovremeno, Ring je za mnoge mlade Bečlije bio simbol teatralne lažnosti, Potemkinov projekt pun mistike i lažne istorije, proizvod scenografije koja je želela da obmane svakog kako u Beču žive samo plemići i niko drugi.

Negde sam video grupni portret karikaturiste Tea Zašea iz 1908. sa svim bečkim istaknutim ličnostima, okupljenim na čuvenom uglu *Sirk* na Ringstrase prekoputa Opere gde se okupljala elita, prema rečima pamfletiste Karla Krausa „kosmička tačka“ Beča. Vidim „direktora Gustava Malera“ kako šeta, „opersku i kamernu pevačicu Selmu Kurc“ kako se osvrće i gleda preko ramena, „nadvojvoda Eugen (Erzherzog Eugen)“ koga pozdravlja „Princ Maks Egon Firstenberg“, „baron Oton Burgoen“ protutnjao je upravo u autu, i tako mi „ceo Beč“ prolazi pred očima.

U jednom uglu akvarela vidi se vedar reklamni stub. To je jedan od „kioska“ koji je, kako se kasnije potvrdilo, bio jedan od kamufliranih ulaza u bečko podzemlje, skriven kanalizacioni sistem ispod kuća, svet blata gde desetine beskućnika, *Kanalrottera*, preživljava skupljajući stara dugmeta i izgubljene metalne novčiće. U nadzemnom gradu niko o tome nije imao pojma.

Tiho je u bečkom metrou (U-Bahn). Robert Musil opisuje 1914. godine bečki tramvaj kao „blistavu kutiju koja se njiše“, „tu mašinu u kojoj se treska nekoliko stotina ljudskih bića da bi se od njih smučkala budućnost“. Pisao je još: „Pre sto godina sedela su ista takva lica u poštanskim kolima, i kroz sto godina samo će bog znati šta je s njima, ali oni će kao novi ljudi u novim uređajima budućnosti ponovo sedeti upravo ovako.“

Ja sam u toj budućnosti, i dobro razgledam sve oko sebe. Desno od mene sedi u krzno umotana dama s okruglim obrazima, zlatnim naočarima i nekom vrstom mrkog turbana umesto šešira. Izgleda kao da joj je pedesetak godina, ali po njevoj koži vidim da nije starija od trideset godina. Preko puta nje muž, siv kaput, tamna brada. Ukoso ispred mene čovek u kožnoj jakni, s debelom vunenom kapom, pognute glave. Tako je navikao da svet drži na oku, jer pomno gleda svetlucavim očicama, taj čovek, ne bi li sprečio udarac ili se odbranio od njega.

Šetao sam, vozio se tramvajem, posetio kuću umetnika-arhitekta Fridensrajha Hundertvasera. To je šareni patuljasti hobitski zamak, sa svodovima, drvećem koje raste iz prozora, smelim ukrasima, tu je i jedna fotografija samog umetnika iz šezdesetih godina, razuzdanog i potpuno golog, što i priliči umetnicima. Zgrada je sad turistička atrakcija prvog reda i Bečlije se njome i te kako ponose: eto na šta se sve mi usuđujemo!

Retko sam viđao takav izuzetak koji u tolikoj meri potvrđuje pravilo. Današnji Beč izgleda kao grad visokih činovnika koji nemaju više ništa zbog čega bi bili značajni. Utisak je prijatan, radnje su pune parfema i kolača, svaki smet snega odmah se poravna.

Ne mogu ni da zamislim da se taj grad još uvek razmnožava, da se tu još vodi ljubav, da se ispod tih bezbrojnih šešira i ženskih kostima može naći telo, belo i uzdrhtalo. Dnevno prođem bar pet puta gore-dole kroz Kertnerštrase, veliku trgovačku

ulicu između Štefandsdama i Opere, kroz samo srce grada. Ljudi šetaju, mladi i stari, klimnu glavama jedni drugima i samo dva pijana beskućnika remete red, ali ne sasvim, jer isto kao Hundertvaser i oni su deo zatvorenog sistema, kao što ni pekara na slikama Antona Pika ne može da postoji bez onih jadnika pomodrelih od zime što vire u izlog.

Postoji mesto gde se možeš sakriti od ovog grada: kafana. Nema Beča bez kafana, nema kafana bez Beča.

Još uvek postoje te fantastične prostorije sa svodovima, pune ogledala, kožnih sofa, mrkih mermernih zidova, te prostrane i intimne odaje gde čaše i šoljice ceo dan zveckaju svečarski, gde jutarnje sunce ulazi u blagim zracima, gde je veće toplo dok vlažni sneg udara o prozore, gde pesnici, studenti i knjigovođe borave zajedno, gde miriše na kafu i štrudlu od jabuka, gde čovek može da posmatra, priča, čita ili gleda svojoj ljubavi u oči.

Na smeni vekova Beč je bio tipičan grad za zabavu, a kafana je u tome igrala glavnu ulogu.

„Nigde nije bilo lakše biti Evropljanin“, smatrao je Štefan Cvajg i opisivao je kako se u boljim kafanama mogu naći sve značajne evropske novine, „a uz to svi značajni časopisi za književnost i kulturu iz celog sveta“. Ništa nije toliko doprinelo intelektualnoj svestranosti Beča kao kafane. Politički, sve je bilo čvrsto i postojano, ništa nije trebalo da se radi, i šta je drugo preostajalo do da čovek nađe pribežište u umetnosti, u sopstvenoj duši? „Znali smo dobro šta vetar donosi, još pre nego što je prešao granicu, jer smo živeli sa uvek široko otvorenim nozdrvama. Pronalazili smo novo jer smo želeli novo, zato što smo čeznuli za nečim što je pripadalo samo nama, ne svetu naših očeva.“

Uvek je postojalo nešto zbog čega su ljudi bili uzbuđeni za tim pohabanim stolovima. Zbog novog pozorišnog komada Oskara Kokoške *Mörder, Hoffnung der Frauen*. Zbog zaprepašujuće gole zgrade koju je kreirao Adolf Los u potrazi za novom čistotom. Zbog kompozitora Arnolda Šenberga koji je svoje slušaoce iznervirao tonaliteta koje još niko dotad nije čuo i koga je koncertna dvorana izviždala, bilo je čak i tuče stolicama. Zbog najnovijeg erotskog romana Leopolda fon Zaher-Mazoha u kome su snažne dame čašćavale muške robove bičevanjem. Zbog „tajnih nerava“ o kojima je psihijatar Zigmund Frojd pričao tako zanimljive stvari. Zbog skraćivanja Malerove izvedbe Vagnerovih *Valkira*, ustupka brojnim Malerovim antisemitskim neprijateljima. Zbog poslednjeg „kvartalnog bilansa“ antinovina Karla Krausa *Die Fackel*:

anonimna pogrдна pisma 236

anonimna preteća pisma 83

maltretiranje 1

Sad je petak uveče, a u bučnoj Kerntnerštrase tiho je kao na selu. Duva hladan vetar. Jedinu zvuk dolazi iz velikog radio-kasetofona koji je postavljen nasred ulice. Deseetak mladih njiše se u potpunoj usamljenosti uz neku vrstu „hause“ muzike, dve devojke u kariranoj odeći napred, žutomrk čovek u pozadini, ali on je očigledno šef. Svi igrači imaju zelene džokejske kape. Četiri prolaznika se zaustavlja i gleda. Neka žena deli pamflete. Na njima piše kako postoji nova crkva, kako će Isus ubrzo stići i kako voz ne iskače iz šina ako Bog to ne želi.

Sneg tiho pada između velikih zgrada Holburga na unutrašnja dvorišta, na krovove, dimnjake i okamenjene junake.

Tih dana sve je u znaku balova, i od silnog igranja, u Hofburgu se pozlata ljušti sa zidova. Oficirski bal bio je 22. januara, Apotekarski bal 23. januara, Lovački bal 25. januara, juče Bal tehničara, sutra Doktorski bal, Hofburški gala bal 6. februara, Bal tehnologa 12. februara, Pravnički bal 13. februara.

„Svi su se međusobno znali po imenima, kao da su braća, ali su se pozdravljali kao što vladari pozdravljaju jedan drugog“, piše Jozef Rot. „Znali su mlade i stare, dobre jahače i loše, galantne i igrače, brze, častoljubive, miljenike, naslednike, prastaru, kroz predanje posvećenu poslovičnu i svuda cenjenu glupost, kao i inteligenciju koja sutra može da dođe na vlast.“

Austrougarsko carstvo bilo je školski primer onog što je antropolog Benedikt Anderson kasnije nazvao „zamišljena zajednica“, nacija ljudi koji se drže jedni drugih a da se nikada ne sretnu, ali koji se u duši osećaju kao članovi porodice, braća, sestre.

Od decembra 1848. vladao je car Franc Jozef I (Franz Josef, ili Franja Josif) koji će ostati na vlasti do novembra 1916. godine, kao jedan od najdugovečnijih vladara u svetu koji su najduže upravljali svojom zemljom. Svih tih decenija predstavljao je figuru koja je povezivala, između ostalog i zato što nije pokušavao da kuje nacionalno jedinstvo tamo gde ga nije bilo. Kao kralj Mađarske, svake godine boravio je nedeljama u Budimpešti, odeven u mađarsku uniformu, s mađarskim ministrima i mađarskim parlamentom. Uvek je govorio „moji narodi“, nikad „moj narod“.

Bio je duša te zamišljene zajednice. U Hofburgu sam iskusio tu atmosferu, još uvek njegovu: u beloj konferencijskoj dvorani vlade, odmah pored njegove garderobe; u njegovoj jednostavnoj spavaćoj sobi s gvozdenim krevetom za jednu osobu; u ranijoj bračnoj spavaćoj sobi, s gimnastičkim spravama carice Sisi (Elizabeta Bavarska) još uvek kraj zida; u njegovoj radnoj sobi s malim pisaćim stolom, s portretom feldmaršala Jozefa fon Radeckog, i njegovim telefonom br 61.

Značaj Franca Jozefa nije bio u njegovom delanju već u postojanju. Taj simbolični zadatak shvatao je veoma ozbiljno. Pridržavao se čvrsto stroge španske etikete, priča se da je na samrti prekoreo zbog odeće lekara koji je na hitan poziv na brzinu stigao. Nasuprot nemačkom caru, Franc Jozef je gajio iskrenu odbojnost prema svemu što je novo. Klozeti na ispiranje u Hofburgu postavljeni su tek posle caričinog dugog upornog traženja, bio je nepoverljiv prema telefonu i vozu, nije podnosio električno svetlo u svom okruženju jer su ga od njega bolele oči.

Živeo je prema habzburškoj ideji o *Hausmachtu*, starom nepokolebljivom ubeđenju da je habzburška dinastija Božje oruđe na ovoj zemlji. Dokle god su aristokratija i narod odani Bogu i caru, biće sve u redu. Revolucija i otuđenje od vere mogli su, s druge strane, da podriju ceo sistem brzo i sudbonosno. S vremenom se to i dogodilo.

Pored *Hausmachtena* postojala je jaka hijerarhija visokog plemstva i plemstva dobijenog na osnovu zasluga. Samo su visoko plemstvo i oficiri bili *hoffahig*, to jest, imali su pristup na dvor. Visoko plemstvo sastojalo se od osamdesetak porodica koje su od decembra do maja neprestano išle jedne drugima na slavlja i pogrebe i čiji su se članovi međusobno ženili i udavali, tako da su, u stvari, bili jedna velika porodica.

U Francuskoj i Engleskoj bogatije građanstvo je skršilo vlast aristokratije. U Beču se to nije desilo, i građanstvo nije uspelo da se stopi sa aristokratijom. Formalno, liberalni građani su delili vlast s carem i aristokratijom, ali nisu imali prevlast. Pre

svoga, postojala je ogromna provalija između senzualne nesputane kulture aristokratije i sredene, racionalne, puritanske kulture buržoazije. Bečki građanin ostajao je uvek samo očajan posmatrač, neuspeli *parvenu*, neko ko je strahovito želeo da tu pripada, ko je živio iza proćelja, stepeništa i predvorja punih aristokratskih ukrasa, ali kome ipak nedostaju sredstva, jezik i kultura.

U drugoj polovini devetnaestog veka desilo se zapravo nešto čudno: stvarni život počeo je da se izvlači iz zamišljenog carstva. Carstvo je sve više bilo prazna ljuštura u koju su plemstvo i građanstvo verovali samo zato što nisu imali izbora.

Izvan te fantazije nalazili su se pobunjeni nacionalisti, na primer mađarski oficiri Jozefa Rota, oni iz *Radeckog marša*, koji su na vest o ubistvu prestolonaslednika Franca Ferdinanda 1914. u Sarajevu, oduševljeno razgovarali između sebe na mađarskom: „Svi se slažemo, moji zemljaci i ja, da nam je veoma drago što je ta svinja mrtva!“

Izvan te fantazije nalazili su se i milioni običnih seljaka i nižih građanskih slojeva, koji su vodili stvarni život i morali da se nose s pravim problemima. Ni u jednoj naciji žudnja da se emigrira nije bila toliko velika: u periodu 1900–1919. godine otišlo je u Ameriku 3,5 miliona podanika Habzburške monarhije, više nego iz bilo koje druge zemlje. Nijedna vojska, izuzev ruske, nije imala toliko broj dezertera u Prvom svetskom ratu kao austrougarska. Broj austrougarskih ratnih zarobljenika (2,2 miliona) bio je dvanaest puta veći nego broj Britanaca (170.000). Na kraju *Radeckog marša* glavna ličnost, poručnik baron Trota, baca se predano u borbu. Vojnik Onufrije, njegov posilni, skriva se u svom selu. „Doba žetve je bilo na pragu. On više nije imao šta da traži u carskoj i kraljevskoj vojsci.“

Nedelja je. Prosvetljujem se u Štefansdomu. Sveštenik nas je veselo pozdravio s „*Grüß Gott!*“ i napomenuo kako je to veće temperatura u Klagenfurtu minus osamnaest. Parohijani pevaju oklevajući, iz krznenih okovratnika izlaze psalmi sa oblačićima pare. Sveštenik priča o legendarnom njujorškom gradonačelniku Fjorelu Henriju La Gvardiji koji je izveo na sud nekog nesrećnika zbog krađe hleba. Dosudio mu je kaznu od deset dolara, izvadio iz svog novčanika deset dolara i dao čoveku da plati kaznu. „Pravda uvek mora da ide s milosrđem.“ „Amin“, svi prisutni klimnu glavama i pružaju jedni drugima ruke. Odjednom se pojavljuje neka japanska devojka na srednjem prolazu, gleda unaokolo zaprepašćena i počinje da fotografiše narod u crkvi.

Da li se tu stvarno još nešto događa? Na stanici Otakring dvoje u krznenim jaknama sede zagrljeni. Kroz Kerntnerštrase hoda pijanac. Po Centralnoj stanici ide lepa žena, prva koju sam video u Beču. Ima tamnu kosu, svetle bademaste oči, a ono što prvo pada u oči jeste dostojanstven hod. Gura kolica, prazni kante za otpatke i čisti pod. Time verovatno zarađuje svoj hleb. To su jedine osobitosti koje mogu da javim iz ovog grada.

U nedelju odlazim da položim ružu na grob nepoznate siromašne devojke. Na Dunavu, iza zapuštene industrijske luke i poslednjih prašnjavih silosa, nalazi se groblje nepoznatih koje je izbacila voda, *Friedhof der Namelosen*. Tu leže svi oni nepoznati koji su početkom dvadesetog veka iz očaja skočili s mosta, nešto što se u tom nervoznom Beču događalo prilično često.

Vetar besni među ogolelim granama. Moja ruža završila je kraj nekoliko izbledelih plastičnih cvetova na ulegnutom kamenu na kome je ipak ime, Alojzija Marša (Aloisia Marscha, 1877–1905).

Uveče trešte sva zvona u gradu, nebo se posrebrilo od te zvonjave. Štefansplac je prazan, ima samo nekoliko kočija. Mesec se uzdiže pun i žut iznad starih kuće. Mraz opakosteže. Na ulicama se prodaje pečeno kestenje i pržene jabuke.

Postoji zanimljiv crtež Mihaelplaca iz 1911. ili 1912. godine, gde mladi slikar A. Hitler u potpunosti prenosi trg, osim jedne zgrade, prodavnice muške modne odeće, delo modernog arhitekta Adolfa Losa iz 1910. godine. Na mesto te zgrade precrtao je neku sliku iz osamnaestog veka. „Mada je Losova kuća „bez obrva“ bila još u svoje vreme na velikom glasu, što se Hitlera tiče, nije trebalo ni da postoji.

Losova kuća je sad banka. Na prvi pogled, gledano današnjim očima, nije uopšte u neskladu s ostalom gradnjom. Prednji portal je od sjajnog zelenog mermera s dva velika okrugla stuba, enterijer ima tople drvene zidove i tavanice. Kraj mirnog Losovog pročelja susedno pročelje je potpuri cvetova, venaca i drugih ukrasa. Prema trgu može se videti kako se ulaz u Losovu kuću elegantno povlači sa zaobljene linije trga, kako daje ironičan odgovor pompeznom Hofburgu. Zgrada se igra sa svojim okruženjem, a to je retka pojava.

Losova kuća, jednostavna i bez ukrasa, bila je pledoaje za iskrenost u umetnosti i rani primer moderne arhitekture. Bila je to reakcija na sve te „neo“ stilove koji su do 1914. vladali u velikim evropskim gradovima. Ali u očima mnogih tadašnjih stanovnika Beča, ta zgrada je bila čudovište. Bio je to školski primer opasnih noviteta kojima su liberali i „krummnasige Hebräer“ (kukastonosi Jevreji) zasuli germansku rasu. Sve što je bilo „istorijski zdravo“ moralo se braniti od te „izopačene“ umetnosti, a da li je Adolf Los zaista bio Jevrejin, uopšte nije bilo važno. Jevrejsko i moderno bilo je ista stvar za mnoge Nemce i katolike. Uostalom, nije to ni bilo netačno: bez Malera, Vitgenštajna, Frojda, Šniclera, Cvajga, Rota, Hercla, Krausa i drugih jevrejskih talenata Beč nikada ne bi postao tako važan kulturni centar.

Sve što će odrediti dvadeseti vek bilo je već u začetku 1900. godine u Beču. To važi i za politiku. Ulicom su vladale ličnosti kakve ćemo kasnije sretati svuda po Evropi: ideolog, populist, pionir, socijaldemokrata koji bi sve to načas sredio.

Da počnem od oviog poslednjeg. Osnivač austrijskog socijalizma Viktor Adler poreklom je bio Jevrejin, pokršten, humanist, liberal i u ranoj mladosti čak i nemački nacionalist. Smatrao je da je velika revolucija radničke klase neizbežna, a u međuvremenu socijalistički pokret se morao pripremiti da preuzme vođstvo u zemlji. Zato se zalagao za sve oblike obrazovanja za odrasle, za javne biblioteke, radničke grupe i druge socijaldemokratske organizacije. Godine 1905. organizovao je generalni štrajk za dobijanje opšteg prava glasa. Godine 1907. ispunila mu se želja: socijaldemokrati dobili su 87 sedišta u narodnoj skupštini.

Tako je Adler postao povezujuća figura u parlamentarnom pokretu punom radikalnih parola, a koji se u praksi sve manje usmeravao na klasnu borbu a sve više na dobrobit cele zajednice. Njegov sin Fridrih Adler mislio je o tome drukčije. On se opredelio za nasilnu revoluciju. Godine 1916. ubio je premijera.

Drugi tip koji se u Evropi često mogao videti bio je nacionalistički ideolog. Georg fon Šenerer bio je mali i snažan, a „njegovo debelo crveno pivsko lice sa zadriglim očicama nije na prvi pogled odavalo prijatan utisak“, prema jednom njegovom savremeniku. „Ali čim progovori, taj čovek izgleda sasvim drukčije. Umorne oči tada drukčije sijaju, ruke se kreću a crte lica ispoljavaju veoma živu mimiku,

dok s njegovih usana salom odjekuju pune i prodorne reči. Međutim, Šenerer nije posedovao harizmu da bi pridobio veliki broj pristalica. Uticaj je stekao uličnim nasiljem i vatrenom retorikom.

U mladosti je bio napredni veleposednik, osnivač škola i biblioteka, kao otac svojim potčinjenima. Tesno je sarađivao s Viktorom Adlerom i drugim progresivnim liberalima. Kasnije, kao i veliki broj liberala, postao je opsednut idejom da su „njegovi“ superiorni Germani u Habzburškom carstvu stisnuti obručem slovenskih naroda. Pravi liberali su, po njegovom mišljenju, samo nemački liberali, samo su oni nosioci prave kulture. Na svom dobru uklesao je velikim runskim slovima: *Heil, Bismarck*.

U svom antisemitizmu bio je izuzetno fanatičan. Tražio je da Jevreji budu isključeni iz većine poziva, obrazovnih ustanova i novina, ustvari, iz čitavog nemačkog naroda: „*Durch Reinheit zur Einheit*“, čistotom do jedinstva. Na dan 18. februara 1884. godine na jednom partijskom sastanku dao je nalog da se, prvi put u Evropi, istakne tabla JUDEN IST DER EINTRITT VERBODEN – Jevrejima zabranjen ulaz. Njegov primer sledila su mnogobrojna studentska, sportska, pevačka, planinarska, biciklistička, šetačka i čitalačka udruženja.

S vremenom se Šenererov pokret razvio u svojevrstan pseudogermanski kult sa sopstvenim simbolima i ritualima: runsko pismo, pozdrav „hajl“, slavljenje Sunca najdužeg dana u godini, vatre, borbene pesme, sve pod vođstvom jednog vođe, firera. Njegove pristalice su pre stupanja u brak morale da dokažu svoje arijevske poreklo i „biološko“ zdravlje. Ko nije hteo da doprinese čistoti nemačke krvi, „*Reinheit des deutschen Blutes*“, bio je izdajnik nemačkog naroda (*Verräter am Deutschen Volk*) i jevrejski sluga (*Judenknecht*).

Na kraju, Šenerer je otišao predaleko u toj žestini tako stranoj Beču. Godine 1888. upao je s nekoliko pristalica u redakciju *Neue Wiener Tageblatta*, uništio prese „tih jevrejskih bednika“ i prebio urednike. U liberalnom Beču ovaj događaj je odjeknuo veoma snažno. Šenerer je osuđen na zatvor, izgubio je politička prava na pet godina i otada je uglavnom delao sa strane. Ipak, njegov uticaj je bio ogroman: antisemitizam kao politički cilj, masovni nacionalizam, krv, telo, germanska mistika, pojam *völkische Kunst* – narodna umetnost, čak i *Führerprinzip* – princip jednog vođe, Srednja Evropa bila je zauvek okužena.

Treća bečka ličnost koja je inspirisala Evropu bio je demohrišćanski populist Karl Lueger, sin domara. Taj je imao nepogrešivo uho za osećanja prosečnog bečkog nemačkog građanina, običnog čoveka srednjeg staleža, trgovčića koji se bojavao industrijalizacije i svega što je donosilo novo vreme. Uz to, kao gradonačelnik, bio je i rani pionir gradskog socijalizma. Podigao je mnogo novih škola, osnovao gradsko preduzeće za gas, vodu i struju, zaslužan je za nastanak izvršne mreže tramvajskih linija, organizovao je programe za ishranu neuhranjene dece, a što se tiče gradnje socijalnih stanova i obnove grada, bio je daleko ispred svog doba.

Karl Lueger bio je pravi majstor za *public relation*, taj termin onda još nije postojao, ali mu je u potpunosti odgovarao. Nikad nije dozvolio sebi da se zarazi korupcijom bečkog upravnog aparata; čak su njegovi najveći protivnici priznavali da je nesalomljiv. Kako se ispostavilo, igrao je rado ulogu dobroćudnog, duhovitog gradonačelnika koji se sa svojim činovnicima pojavljivao na mnogim rođendanima i drugim slavljenjima i koji se brinuo „za malog čoveka“ i da je mogao, prema sopstvenim rečima, „svakom građaninu koji je prethodne noći malo preterao u piću stavio bih kočije na raspolaganje“.

Lueger je otišao dalje od prosečnog demohrišćanskog političara. Bio je tipičan populist. Posle Šenererovog pada, odmah je preuzeo parole koje su Šenereru donele toliki uspeh: arijevska čistota, nacionalizovanje velikih preduzeća koja su „u jevrejskim rukama“, uvek protiv kapitalizma, dole „jevrejska“ štampa i moderna umetnost. Lueger je u vezi s time umeo da nastupa izuzetno žestoko. U narodnoj skupštini uzviknuo je 1894. godine da će „antisemitizam biti uništen tek kad poslednji Jevrejin bude uništen“. A kad mu je jednom neko dobacio ono što je negde rekao: kako ga nije briga da li Jevreje vešaju ili streljaju, Lueger ga je smesta ispravio: „Odrubljuju glave! To sam rekao!“

Popularnost ovakvih shvatanja imala je iste korene kao i u Berlinu: pad berze 1873. godine, ljubomora na jevrejske konkurente koji su bili bolji, snažna potreba da se nađe žrtveni jarac, odbojnost prema tolikim imigrantima, strah od modernih vremena koja kao da su oličavali Jevreji. Biti Jevrejin u katoličkom konzervativnom Beču značilo je određeno duhovno stanje: slobodoumlje, liberalnost, međunarodnu usmerenost, nonkonformizam, čak nepripadanje crkvi i neusmerenost na naciju, sve čega se grozilo niže bečko građanstvo.

Ono što je takođe stvaralo zlu krv bila je jevrejsko odsustvo smisla za naciju. Jevreji nisu učestvovali u elegantnoj igri među raznim nacionalnostima, bili su otprilike jedini narod koji nije činio neku nacionalnost. Nisu tražili takav status, nije im ni bio potreban. Jevreji u Austriji, kako je Hana Arend primetila s pravom, bili su izrazito narod države: „Postojao je savršen sklad između bogatih Jevreja i države.“ I u svom poznatom delu *Beč na smeni vekova* Karl Šorske piše: „Car i liberalni sistem nudili su Jevrejima status iako oni nisu čeznuli za nekom nacionalnošću; bili su supranacionalni narod u jednoj multinacionalnoj državi, u stvari jedini narod koji je išao stopama nekadašnje aristokratije.“ Nacionalisti kao što su Lueger i Šenerer hteli su upravo suprotno, mrzeli su multinacionalnu državu i mrzeli su uopšte multinacionalno stanovništvo.

Luegerov antisemitizam imao je u stvari sasvim drugi prizvuk od Šenererovog. I pored sve žestine, bio je pre oportunistički nego doktrinski, pre društven nego rasistički. Lueger je u ophođenju bio prijatan Bečlija koji je rado sedeo za stolom tih istih jevrejskih kapitalista koje je u opštinskom savetu oštro osuđivao. „Ja odlučujem ko je Jevrejin.“ To je bio Lueger.

Desetak godina posle Luegerove smrti, bečki novinar Hugo Betauer objavio je 1922. godine *Die Stadt ohne Juden: ein Roman von Übermorgen* (*Grad bez Jevreja: roman o prekosutrašnjici*), satiru o antisemitizmu. Betauer opisuje jedan Beč u kome više ne živi nijedan Jevrejin. Nema više bankara koji bi ne-Jevrejima davali savete u vezi sa finansijama, ne-jevrejske žene se ne zanimaju za modu jer više ne moraju da se takmiče sa Jevrejima, prostitutke s pijanim svodnicima ne mogu više da se teše poklonima svojih blagorodnih jevrejskih obožavalaca. Tri godine kasnije, Betauera, koji je bio prijatelj Karla Krausa, ubio je neki student, a u to je i zaboravljen.

Stvar je jasna: odgovor na sve to je cionizam koji je takođe izmišljen u Beču. Zašto bi Jevreji i dalje odbijali nacionalni status? Nije li mnogo bolje težiti takvom statusu? Bila je to teorija koju je smislio jevrejski liberalni vođa Teodor Hercl oko smene vekova: Jevreji moraju da stvore sopstvenu jevrejsku državu. U isto vreme želeo je time da spase liberalizam: njegova nova jevrejska država bila bi pre svega liberalna država.

Hercl je poticao iz imućne prosvetene porodice, gde vera nije predstavljala drugo do „pobožno porodično sećanje“. Isprva se osećao kao građanin Beča kao svi drugi,

i kao student bio je član strogo nacionalističkog kluba *Burschenschaft*. Kad je njegov klub zaplovio u antisemitske vode, ponudio je da se svojevolutno povuče, jer je bio Jevrej, kao i iz „ljubavi prema slobodi“. Ali ga je duboko uvredilo kad su ga njegova „braća“ bez reči odbacila. Postao je dopisnik iz Pariza za *Neue Freie Presse*, pratio je Aferu Drajfus, slušao kako čak i moderni obrazovani Francuzi uzviču: „Smrt! Smrt Jevrejima!“ i shvatio je kako se jevrejsko dostojanstvo neće spasti asimilacijom Jevreja. Hercl se odlučio na preokret. Jevreji su oduvek tražili rešenja u spoljašnjem svetu. Sad moraju da shvate kako se obećana zemlja nalazi u njima samima, u sopstvenom duhu, u sopstvenoj volji. „Obećana zemlja je tamo kuda je odnesemo“, pisao je. I još: „Jevreji koji to žele imaće svoju državu, i još će je zaslužiti.“

Svoje najznačajnije delo *Der Judenstaat (Jevrejska država)* napisao je 1896. godine. Ubrzo je dobio podršku najznačajnijih jevrejskih filantropa kao što su nemački baron Moris de Hirš i Rotšildi, a istovremeno je svojim govorima umeo da kod Jevreja iz geta pobudi dotad nepoznato oduševljenje. „Nije to više elegantni doktor Hercl iz Beča, to je vladarski potomak kralja Davida, vaskrsao iz groba“, klicao je pisac Ben Ami posle prvog cionističkog kongresa 1897. godine.

Šta je zapravo hteo Teodor Hercl? U Nacionalnoj biblioteci pomno sam proučavao požutele primerke *Der Judenstaata* i još nekoliko njegovih dela. Ono što odmah pada u oči jesu Herclovi mnogobrojni pokušaji da tu jevrejsku državu iz snova učini što privlačnijom siromašnim Jevrejima iz istočne Evrope. Kao što je Šenerer svojim pričama o germanskim korenima i ritualima iscedio iz istorije naciju, kao što je Lueger radio to isto, držeći se srednjovekovnog katoličkog poretka, tako je Hercl stalno ukazivao na veliki Izrael kralja Davida. Ali i on je povezivao prošlost s modernim vremenom kao i njegovi protivnici. Socijalistička Internacionala sanjala je o osmočasovnom radnom danu, Hercl je u jevrejskoj državi imao sedmočasovni radni dan, što se odražavalo na belo državnoj zastavi sa sedam zlatnih zvezda. Svuda će nići „prijateljske svetle i zdrave škole“. Biće je mnogo posla za „radne brigade“ mladih. Neće se govoriti hebrejski, već mnogi jezici. Prema sveštenstvu će se ophoditi s poštovanjem, ali će ono morati da ostane u svojim hramovima kao i vojska u kasarnama. Palestina i Jerusalem nisu bili Herclov prvi izbor, mada je u njima video propagandnu vrednost.

Došao sam do čudnog ali gotovo neizbežnog zaključka: obećana zemlja o kojoj je sanjao veliki osnivač Izraela u najdubljem smislu nije bila toliko jevrejska Palestina koliko liberalni Beč. U Herclovoj utopiji se nije dogodila Davidova zvezda.

Na kraju, bio je tu i anonimni posmatrač svega toga, sanjalica i beskućni siromah, beznadežni slikar Adolf Hitler. Živeo je šest godina u Beču, od septembra 1907. do maja 1913. godine, od svoje osamnaeste do dvadeset četvrte godine. Grad je neosporno ostavio na njega ogroman utisak. Po rečima njegovog kasnijeg saradnika Alberta Špera, Hitler je još mnogo godina kasnije umeo da napamet nacrtati Ring sa svim velikim spomenicima, proporcionalno.

„Adolf Hitler, kakvog su znali (prijatelji i kolege) nije naročito padao u oči u svojoj armiji bečkih radnika i nezaposlenih, ni po naročitom talentu ni po nedostatku savesti, zločinačkim ili demonskim osobinama.“ Takav je zaključak izvela istoričarka Brigita Haman u svom upečatljivom istraživanju Hitlerovog boravka u Beču. Po njenom mišljenju, u to vreme mora da je bio samo naprasita nastrana osoba

koja je svakog izluđivala svojim pričama i obožavanjem nemačkog naroda. „Sugestivnu moć“ njegovog pogleda tada još niko nije uočio. U njegovo doba u Beču još nije bilo antisemitizma ili se slabo primećivao. Uprkos velikom zanimanju za politiku, želeo je samo jednu stvar: da postane arhitekt.

To sve ne umanjuje činjenicu da je Hitler pokupio mnoštvo ideja iz tadašnjeg Beča. U njegovim kasnijim shvatanjima svuda se može naći bečka politika *fin de sièclea*. Preuzeo je tako reći čitav Šenererov opseg ideja i kultova za svoj nacionalsocijalistički pokret, uključujući i *princip firera* i ulično nasilje. Verovatno je oponašao Šenererov način govora. Mnogo godina kasnije pričao je društvu za stolom kako je zaista bio Šenererov pristalica i da je kao student umetnosti došao u Beč veoma neprijateljski raspoložen prema Luegeru. Tek kasnije počeo je da mu se veoma divi. Najverovatnije je da koreni Hitlerovog radikalnog rasizma leže pre svega u Šenereru.

Ono što je Hitler naučio od Luegera bilo je bar podjednako važno: politička teatralnost, vitalna uloga *public relationsa*, a pre svega ogroman značaj socijalne politike i krupnih javnih projekata. Demagogije nikad nije bilo dovoljno. Moralo se i vladati. Kao što je kasnije priznao u jednom govoru, Hitler je od Luegera naučio da se „velikim projektima može učvrstiti dominacija“ nekog pokreta. „Ako reči više ne odjekuju, onda kamenje mora da govori.“

Da li je u Austriji ostalo još nešto od tog mladog bečkog osobenjaka? Leoning je udaljen od Beča nekoliko sati vozom; nekada malo selo, sad je predgrađe Linca, sa seoskim trgovim i pekarom-bistroom gde dame iz kraja provode jutro ogovarajući. Američki istoričar Džon Lukač čuo je za taj grob odmah posle 1945. godine – njegovi prijatelji koji tek što su bili oslobođeni iz Mathauzena napravili su piknik na njemu – i po njegovom mišljenju grob je još uvek tamo. Kad sam ugledao groblje pod snegom, jedva sam to mogao shvatiti. Gotovo svi grobovi se sijaju koliko su novi, čini se kao da je proteklih godina u selu cela jedna generacija istovremeno umrla. Normalno, tu se ne počiva duže od deset godina, pročitao sam u nekom okačenom pravilniku, i već sam gotovo odustao.

Podrobno pregledam groblje, prođem pored svih Fricova, Francova, Alojza i Tereza koji tu leže. Posle tri četvrti sata kopanja po snegu – pošto sam već obišao sve unaokolo – odjednom se zaustavim. Čudno je što nisam zadovoljan već šokiran. Kamen s velikim crnim krstom malo se nakrivio. Iz groba raste ogromna jelka. Emajlirani portreti mrtvih isuviše su poznati. Sleđenim prstima beležim: *Alojs Hitler, k.-u.- k. Zollamts Oberoffizial i. P. und Hausbesitzer, gest. 3. Jänner 1903 im 65. Lebensjahr. Dessen Gattin Frau Klara Hitler, gest. 21 Dez. 1907 im 47 Leb. RIP*. Više prostora joj nadgrobnni kamen ne nudi.

Iza groblja još uvek se nalazi niska žuta kuća u kojoj je njihov mališa gutao knjige Karla Maja, igrao se Burskog rata i jurio pacove s groblja.

Hitlerovi nemaju više živih potomaka, ali grob im je oivičen sveže nasećenim jelovim granama i ljubičicama. Slova nedavno pozlaćena. Tu su i tri nove sveće. Na krstu visi svež venac.

Na putu kući, čitam u vozu u *Wiener Zeitungu* o procesu protiv četrdeset devetogodišnjeg Franca Fuksa, čoveka koji je sam četiri godine sprovodio rasistički teror i kampanje s bombama. Pri jednoj od njegovih akcija poginulo je četvoro ciganske dece. U sudnici uzvikuje samo parole.

Živela nemačka krv! Stranačka krv, ne, hvala! Nema povlastica za manjine, ne, hvala!

Rasipati životni prostor na tuđe narodnosti, ne, hvala! Socijalistička internacionala, ne, hvala! Rasizam prema Nemcima, ne, hvala! Cionističko proganjanje Germana, ne, hvala!

Sreda je, 3. februar 1999. godine.